

BORSOD MEGYE 1786–1787. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁSÁNAK FORRÁSKRITIKAI ELEMZÉSE¹

FARAGÓ TAMÁS

1. Bevezető

II. József 1784-ben elrendelte a Lajtán túli tartományokban 1777-ben átdolgozott és pontosított népszámlálási rendszer bevezetését a Magyar Királyság területén is, mely egy alapfelvételt és annak évről évre történő folyamatos revízióját jelentette. Magyarországon az alapfelvétel 1784/85-ben zajlott le, melyet 1786-ban és 1787-ben revideáltak, utána azonban az új török háború miatt a művelet további folytatását leállították. E népszámlálás ránk maradt töredékes eredményei – melyek főként a községsoros megyei összesítőket jelentik, sajnos nem a név szerinti família lapokat – modernkori népességtörténetünk egyik legértékesebb információs bázisát alkotják. Ez ugyanis az első olyan nagy területet átfogó forrásunk, amely egyrészt minden államigazgatási hátsó szándék ellenére alapjában népességet és nem pusztán adózókat, vagy családfőket írt össze, másrészt egységes rendszer szerint, tábláit, fogalmait meghatározva és előre elkészített kitöltési utasításokkal ellátva, folyamatos ellenőrzés és korrekció mellett készült, harmadrészt pedig a Határőrvidék kivételével az egész államterületre, azon belül minden privilegizált és nem privilegizált lakosra kiterjedt. Korábbi híres országos forrásaink vagy csak az adózókat írták össze (1715., 1720. és 1728. évi országos összeírások), vagy kimaradt belőlük a hazánkban több helyütt is jelentős létszámú nemesség (Conscriptio Animarumok), vagy nem voltak országos jellegűek, vagyis a legjobb esetben is csak egyetlen politikai vagy egyházmegye adatait foglalták magukban. Nem beszélve arról, hogy ez a forrásunk az első, amely a modern statisztikai felmérésekhez hasonlóan, mint fentebb már említettük, egyenkénti háztartásalapú rendszerben készült.

Az 1784–1787 között végrehajtott első népszámlálásunk jelentőségét a magyar történettudomány hosszú ideig nem ismerte fel, ami szorosán összefüggött azzal a ténnyel, hogy a 19. század végéig – 20. század elejéig a történészek nem

¹ Készült az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport hosszú távú népességtörténeti kutatásainak keretében az OTKA 30 312. sz. kutatási támogatás segítségével.

igazán érdeklődtek a népesség mint kutatási téma iránt. A József kori népszámlálás szűkebb szakmai köztudatba való bevitele lényegében egy alapos történeti forrásismerettel rendelkező statisztikus, Thirring Gusztáv nevéhez fűződik, aki a 20. század elejétől folyamatosan dolgozott a népszámlálás adatsoraival (Thirring 1911, 1931, 1931a, 1937), majd 1938-ban összefoglaló monográfiában (Thirring 1938) közreadta az általa összegyűjtött, főként megyei részletezettségű adatsorokat egy alapos tartalmi értékelés kíséretében. Igazán ismertté szélesebb körben forrásunk azonban csak 1960-tól, Dányi Dezső és Dávid Zoltán országos községsoros adatközlésétől (Dányi – Dávid 1960) kezdve vált. Az óta mind az országos, mind a helytörténeti jellegű kutatások rendszeresen használják és idézik adatait.

Jelen írást a népszámlálás anyagának kritikai feldolgozása iránti igény hozta létre. Az 1960. évi, tartalmilag nem teljes körű és területileg is hiányos közlés óta ugyanis számos újabb részadat került elő, és a már ismert adatsorokkal dolgozva kiderült, hogy még korántsem oldottuk meg a forrás kritikai vizsgálatát. Eddig ugyanis a felhasználók az 1785–1787 közötti népszámlálási összesítőket többnyire úgy kezelték, mint a modern statisztikai adatközléseket: elfogadták, vagy bírálták az alkalmazott kategóriákat, ténylegesen azonban senki sem próbálta meg az adatsorok pontosságának ellenőrzését elvégezni. Ahogy ma is igen ritka a jelenkori népszámlálások megbízhatóságával kapcsolatos hazai vizsgálat (Rózsa 1997), úgy hosszú ideig e régi népszámlálás adatainak megbízhatóságával kapcsolatban sem merültek fel kételyek. Ismereteink szerint először Wellmann Imre fejezte ki kétségeit az adatok pontosságával kapcsolatban az 1970-es években, azt állítva, hogy a népszámlálás összeírási műveleteiből a lakosságnak legalább 10 százaléka kimaradt (Wellmann 1979, 1989), majd kritikáját ezt követően – valószínűleg tekintélyelvi alapon – mások is átvették (Kováts 1981). Ténylegesen azonban Wellmann Imre nem végzett komolyabb forráskritikai ellenőrzést, az általa a népszámlálás pontatlanságára bizonyítékként felhozni vélt Fejér megyei hibák és adatkimaradások pedig tévedésnek bizonyultak (Fragó 1991). Az 1970-es években a Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti munkálatainak keretében Veress Éva kísérletezett a forrás adatbankba szervezésével és kritikai ellenőrzésével, ez a munka azonban néhány megye adatainak rögzítése után félbemaradt.

Az első komoly kritikai elemzést Dányi Dezső (1985) készítette, aki a rendelkezésére álló 27 megye 1785 (két esetben 1786) és 1787 közötti adatváltozásait lineáris regresszió-elemzés segítségével vizsgálta. Dányi elemzései során arra az eredményre jutott, hogy a népszámlálási összesítők valós, elfogadható mértékű és irányú demográfiai változásokat tükröznek, viszont a társadalmi csoportokkal, foglalkozásokkal kapcsolatos 1786-ban és 1787-ben végzett adatkorrekciók véleménye szerint nem megbízhatóak (Dányi 1985. 88, 96). Nevezett szerző vizsgálatának azonban a fontos új megállapítások mellett volt néhány gyengesége. Egyrészt csak a megyei összegzések eredményeire épített,

melyek viszonylag kevés elemet tartalmazó adatsorokat szolgáltatottak.² Másrészt a megyei összegzések az egyes települések értékeinek változásait csak nagyon visszafogottan közvetítik, ugyanis a számos helyen előforduló településenkénti adatcsökkenések részben visszafogják a nagyobb mértékű növekedések többletét. Miután utóbbiak gyakorlatilag levonódnak a két adatsor közötti különbségből, a megyei összesítők csak körülbelül felére redukáltan mutatják a két népszámlálási összegzés mögött levő települések közötti tényleges adatkülönbségeket. Harmadrészt Dányi társadalomszerkezeti megállapításai a forrás legkevésbé megbízható adatain alapulnak (tisztviselők, katonának alkalmasak és a szerző által mesterségesen képzett „termelő” csoport). Nem elemezte a kategóriacsoportban legjobb „paraszt”, illetve a legtöbbször előforduló „szelér” adatokat elvi kifogások alapján, továbbá az általa használt „18 év alattiak” kategóriájában mindössze csak a „sarjadék” (vagyis a 18 évnél fiatalabb nem örökös fiúk) szerepel, ami igen messze áll a társadalmi értelemben „fiúnak” (vagyis gyermeknek) tekintett, és ily módon összeírt népességtől, és minden valószínűség szerint területenként megállapíthatatlan torzításokat is rejt magában.³ Negyedrészt Dányi nem vonta be elemzése körébe a házak és famíliák (mint később látni fogjuk, igen jó minőségű) adatait, és nem elemezte behatóbban a vándormozgalmakról szóló információkat sem. (Utóbbiak egyébként az 1960-ban kiadott kötetbe is csak igen összevont formában kerültek be.) Végezetül nevezett szerző egy rövid, Heves megye 32 települését felölelő táblázattól eltekintve (ahol az úrbéri tabellában és a népszámlálásban szereplő parasztszámát vetette össze) nem vont be más forrást a népszámlálás eredményeinek elemzésébe (Dányi 1980: 199–200). Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a felsorolt kritikai megjegyzésekkel együtt is Dányi Dezső megközelítése, kérdésfelvetései és alkalmazott módszerei jelentették évtizedek óta az első érdemi előrelépést Thirring Gusztáv 1930-as évekbeli elemzéseire képest, és kutatásai jelen vizsgálat létrejövételéhez is alapvető ösztönzést és ötleteket szolgáltatottak.

Fentiekből következik, hogy amikor felmerült az ötlet, hogy az eddig nem teljes körűen és nem egyetlen kiadványban, hanem részletekben több helyütt megjelentetett, újabb levéltári kutatások alapján számottevően kibővített népszámlálási forrásanyagot egységes rendben, adatbázisba szervezve adjuk közre, akkor ez logikusan vezetett annak felismeréséhez is, hogy az eddigieknél alaposabban kell feltárnunk a népszámlálás készítésének történetét, és ezúttal részletesen meg kell vizsgálnunk adatainak pontosságát is. Az összeírási műveletek történetét Őri Péter dolgozta fel (Őri 2002, 2003), e sorok írója pedig Borsod

² Dányi Dezső három kivétellel csak azokat az adatokat használta, amelyeket Thirring Gusztáv még 1938-ban közzé tett (Thirring 1938. 106–110).

³ Attól függően ugyanis, hogy hány „örökös” írtak össze a helyi szokásoknak és/vagy az összeírók véleményének megfelelően, különböző mértékű lehet a maradék „sarjadék” száma és aránya, és akkor az ezt tovább zavaró, fiatalkorúakat gyakran érintő hiányos összeírás problémáját még nem is említettük.

megye adatait választva a kísérlet terepéül, részben az összeírás adatainak tartalmi elemzését végezte el (Faragó 1997, 2002), részben jelen írásban az előbbiekkal összefüggésben készített, az adatok megbízhatóságára vonatkozó eredményeit adja közre.

Borsod megye kiválasztására két ok miatt került sor. Egyrészt Miskolc város népességtörténetének monografikus vizsgálata (Faragó 2000, 2002) során majd minden ilyen elemzéshez szükséges forrást megismertünk és összegyűjtöttünk, másrészt Borsod azon néhány megye közé tartozik, ahol két időmet-szetben állnak rendelkezésre a népszámlálás községsoros összesítői. Sajnos a népszámlálás első, 1785. évi megyei példányának nem akadtunk nyomára, rendelkezésünkre áll viszont annak 1786. és 1787. évi revíziója, melyek példányait egymással és más korabeli forrásokkal összevetve lehetségesnek látjuk forrásunk pontosságának ellenőrzését.⁴

2. Az összeírás alapegységei: települések, házak és familiák

A népszámlálás összeírási gyakorlata a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a következő volt. Az összeíró biztosok – rendszerint a nemesi várme-gye tisztviselői (esküdtek és/vagy szolgabírák) – „kiszálltak” a helyszínre, ösz-szehívták a családfőket⁵, akikkel bediktáltatták háznépük adatait, illetve 1786-ban és 1787-ben az azokban esett változásokat. Az adatok változását valószínűleg feljegyezték, és később korrigálták az előző évi községi és megyei összesítőkön, de nem zárható ki az sem, hogy a magukkal hozott eredeti familia lapokon a halottak, eltávozottak áthúzásával, illetve a születettek, újonnan ér-keztettek hozzáírásával oldották meg az adatváltozások rögzítését.⁶

II. József és a központi kormányhatóságok 1786. januári rendelkezése (Thirring 1938. 159–160, 186–187) ugyan a népességi változások nyilvántar-tására szolgáló népességi könyvek (Populations Bücher, populationum libri) felfektetésével vélték a problémát megoldhatónak, ez azonban a kor magyaror-

⁴ Elemzésünkhöz a népszámlálás 1786. és 1787. évi összegzéseinek Borsod megyei Le-veltárban található példányait használtuk (Borsod Megyei Levéltár [a továbbiakban BML] IV. 501/i).

⁵ Az összeírás köznép számára nem túl szimpatikus légkörét jól illusztrálhatja egy ka-zinbarcikai nemes ügye, aki annak ellenére, hogy 1787 nyarán a nemesek hadnagya szemé-lyesen a „revisor urak” elé hívatta, a szőlőben maradt mondván, hogy „elég ha a felesége otthon van”. A község utólag tanúsítja, hogy az összeírástól való távolmaradásának oka „az ő nagy tudatlansága és felesége által lett ijesztetése volt félvén attul, hogy bizonyosan megve-rettetik...” (BML IV. 501/i Fasc. 36. No. 36. Fr. 1. 1787. június 7.).

⁶ A megmaradt (nem borsodi) települések familia lapjai e gyakorlat folytatását mutatják. Feltehetőleg ez volt a legpraktikusabb és legkevesebb munkával járó megoldása a feladat elvégzésének.

szági viszonyaihoz képest irreális elképzelés volt.⁷ Az arra kötelezett népszerű könyvvezetők jó része vagy nem tudta feladatát ellátni, vagy megtagadta annak végrehajtását,⁸ így az eddig látott településenkénti népességváltozásokat mutató anyagok mindig vagy egy szabályszerű név szerinti összeírás formáját mutatják (Óbuda, Tokaj, Miskolc), vagy az eredeti adatok törlésével és/vagy kiegészítésével készültek (Felnémet, Eperjes), sohasem a – valószínűleg ténylegesen nem is létező – népszerű könyveken alapultak.⁹

A feljegyzett változások alapján a családapokból mindhárom évben (Erdélyben valószínűleg csak 1786-ban és 1787-ben) újra és újra településenkénti,¹⁰ az utóbbiak felhasználásával pedig településsoros megyei összesítők készültek, végül az eredményeket megyesoros formában összegezték a legfelsőbb kormánysszervek számára. Nyilvánvaló, hogy a bécsi udvar által megadott, mai szemmel nézve is igen rövid készítési határidők,¹¹ a munka elvégzésére rendelkezésre álló kasszámú, és az ilyen típusú adminisztratív munkában még eléggé járatlan személyi apparátus, valamint a népesség alacsony írástudása és a munkálatokkal kapcsolatos értetlensége következtében az összeíró ívek önkitöltésre való alkalmatlansága, illetve az arra hivatottak „popularis könyvek” vezetésére való hajlandóságának hiánya miatt nem igazán volt az összeírás és a revíziók elvégzésére ennél jobb megoldási lehetőség. Az adott körülmények között viszont – a fentiekből következően – természetes módon számolnunk kell azzal, hogy az így létrejött forrás mai pontosság-igényünknek részadatai tekintetében talán nem mindig fog minden szempontból megfelelni. Bizonyosra vehető például, hogy a bemondott életkorok pontatlanok voltak, ezzel azonban – tegyük hozzá, hogy sajnós – nem kell foglalkoznunk. A népszámlálás készítése során tervezői ugyanis az akkoriban szokásos gyakorlatot követték, vagyis az előre elképzelt végső adatsorra voltak kíváncsiak, és az összeírás részleteit és annak

⁷ Hasonló rendszert ismereteink szerint Európában egyedül csak a svédországi evangélikus egyház tudott bevezetni (Tedebrand 2002). A magyarországi állandó népességnyilvántartási rendszer majd 200 évvel II. József rendelkezései után, teljesen más kulturális, technikai és igazgatási feltételek közepette jött létre.

⁸ A sajkókazinci református prédikátor például azt jelenti a megyének, hogy van ugyan „popularis könyv”, de nem vezet benne a változásokat, mert „azzal nem tartozik”. (BML IV. 501/i Fasc. 36. No. 36. Fr. 1. 1787. június 7.)

⁹ Thirring Gusztáv (1938. 7–9) és Dányi Dezső (1980. 201) a rendelkezések alapján még feltételezte a népesség-nyilvántartási könyvek rendszerének működését, azt gondolva, hogy a megyék által őrzött köteteket II. József halála után a kataszteri felmérés eredményeihez hasonlóan a nemesség elpusztította. Ezzel szemben a tény az, hogy eddig mind a kataszterből, mind a népszámlálás nominális anyagából kerültek elő töredékek több megyei levéltárban is, folyamatosan vezetett népesség-nyilvántartási könyvre azonban eddig még sehhol sem leltünk rá, csak kitöltetlen mintapéldányokat találtunk.

¹⁰ A települési összesítőben egy-egy sorban a családapok összevont, számszerűsített adatai szerepeltek.

¹¹ Az évenkénti revíziók során egy település adatváltozásainak rögzítésére általában mindössze egyetlen (nagyobbak esetében kettő-három) nap állt rendelkezésre.

feldolgozását is eszerint tervezték meg. Noha menet közben a családalapokon számos egyéb fontos demográfiai adatot is rögzítettek (életkor, családi állapot, háztartáson belüli pozíció), ezeket összesített formában a férfiak házassági állapota kivételével semmilyen szinten nem dolgozták fel.¹² Így ellenőrző vizsgálatunk csak azon adatok elemzésére irányulhat, melyek ránk maradtak, ezek pedig többnyire csak a községsoros megyei összesítők. Az egyéni családalapok gyakorlatilag teljes körűen elpusztultak, így az ott rögzített többletadatok utólagos feldolgozására ma már nincs lehetőségünk.¹³

A megyei összesítők első és alapvető fontosságú adatsorozatját az összeírás alapegységei, a települések, a házak és a háztartások képezik. Az adatok ellenőrzését most, és az ezután következőkben az alábbi logikai sorban végezzük: amennyiben lehetséges, megnézzük, hogy a népszámlálás adatsorai hogyan viszonyulnak más korabeli források információihoz, utána elemezzük az adatok belső logikai kapcsolatait, illetőleg a rendelkezésünkre álló két népszámlálási példány alapján az 1786 és 1787 közötti adatváltozások realitását.

Kezdjük a településekkel. A korabeli Borsod vármegye településállományának felmérésére vonatkozólag a rendelkezésre álló két népszámlálási összesítőn kívül további három forrást tudunk felhasználni: az 1770 körül készült, már a korabeli adminisztráció által is még évtizedekig alapforrásnak tekintett úrbérendezési tabellákat, a korabeli megyei dicalis adóösszeírásokat (jelen esetben a csaknem egykorú 1785/86. évi használtuk),¹⁴ valamint az 1772–1808 között készült, az országos leíró statisztikai forrásokat összesítő „történeti helységnevtárát” (Faragó 1999a), melynek Borsod megyei kötetét Barsi János (Barsi 1991) állította össze. A források egymással történő összevetéséből (1. táblázat)¹⁵ egyértelműen kiviláglik azok egyetértése abban, hogy hány és milyen mezőváros és falu létezett a megyében a 18. század végén. Komolyabb hiányosságok csak a korábban készült úrbérendezési tabellánál látszanak, azonban többnyire ezek is indokolhatóak. (A 13 hiányzó faluból négy 1770 után keletkezett, három az összeírás idején még valószínűleg lakott pusztá, négy nemesi falu, kettőt pedig

¹² Lényegében a családalapok táblafeje azonos volt a községi, megyei és országos összesítőkével (másképp fogalmazva az összeírás tábla azonos volt a feldolgozásával). Hiába vettek fel tehát ennél több információt az egyének összeírása során, ezek feldolgozása számára nem volt rovat a különböző összegzéseken, így arra nem is kerítették sort.

¹³ A mai országterület anyagát őrző levéltárakban ismereteink szerint összesen három falu és egyetlen város József kori népszámlálásainak családalapjai találhatóak meg (Bácskai 1965–1969).

¹⁴ Az úrbéri tabellák eredményeit Tóth Péter kéziratos összegzése alapján használtuk (BML XV. 28. Tóth Péter történeti adatgyűjtése), az adóösszeírás lelőhelye: BML 501/b Mat. III. Fasc. I. No. 1820.

¹⁵ Minden táblázat és ábra forrását az 1786. és 1787. évi Borsod megyei népszámlálási összesítők, illetve a szerző azok alapján végzett számításai képezik, így a forrásmegjelöléseket a fenti anyagokon mellőztük.

valószínűleg Heves megyében írtak össze.).¹⁶ A szakmai közhiedelmekkel el-
lentétben lényegében még az adóösszeírás is pontosnak nevezhető ebből a
szempontból nézve, hisz mindössze egyetlen, Szabolcs megyével határos Tisza
menti falu, Tiszakürt hiányzik belőle, s nem zárható ki, hogy ennek is van kor-
rekt magyarázata.¹⁷ A települések összeírása során valójában az egyetlen zavart
az okozza, hogy a megyében két ikerfalu is létezett, az egymással gyakorlatilag
összeépült belterületű Alsó- és Felsővadna, illetve Alsó- és Felső-Barczika,
melyeket az egyes források hol külön, hol együttesen vettek számba. (Nép-
számlálásunk mindkét ránk maradt évében az együttes számbavételt alkalmaz-
ta.)

Más a helyzet a puszták esetében. Miután ezek közigazgatásilag rendszerint
nem önálló települések, s ha van is lakójuk (de általában nincs, vagy nem állandó
lakos és rendszerint közvetlenül, személyében nem adóköteles¹⁸), többnyire
nem szerepelnek külön a korabeli forrásokban. Az úrbérrendezés például egyet-
len pusztát sem említ, az adóösszeírás mindössze négy, az 1786-os népszámlá-
lás pedig 20 pusztát sorol fel. Forrásainkat összesítve azonban 97 pusztát emlí-
tését találjuk meg Borsod megye területén a 18. század végén. Ez az eredmény
több szempontból is meglepő. Egyrészt kiderül, hogy még a pontosság maxi-
mális igényével készült 18. század végi helységnévtár adatsorai sem hiánytalanok:
a helységnévtár alapját képező országos források összeállítói ugyanis általában
„hozott anyagból” dolgoztak, s többnyire nem rendelkeztek azzal a lokális
helyismerettel, amely elegendő lett volna egy-egy megye településszerkezeté-
nek teljes körű átlátásához. (Esetünkben például az 1787. évi népszámlálás egy-
egy faluhoz vagy mezővároshoz kapcsolódóan 9 olyan pusztát nevezett meg,
amely az országos áttekintésű legismertebb leíró statisztikai forrásokat egymás-
sal összevetve feldolgozó helységnévtári összeállításban nem szerepel.) Más-
részt a nagyszámú puszták létezése egy, a déli sávjától eltekintve nem kifejezet-
ten alföldi típusú vármegyénél legalábbis meglepő.

¹⁶ A Miskolc környéki ipari települések (Óhuta, Újhuta, Massa és Hámor) 1770 után ke-
letkeztek, és egyébként sem igazán tartoztak bele a jobbágyság úrbérrendezés által hivatalo-
san nyilvántartani szándékozott rendszerébe. Az ugyancsak hiányzó Gelej, Hejőkürt,
Járdánháza és Lénárdaróc főként kismesek által lakott települések, Jákfalva, Mónosbél és
Nyék pedig az úrbéri tabella készítésének idején még lakott puszták. A Borsod megyei adatok
között nem szereplő Bekölczét és Felsőtárkányt pedig vagy a Heves megyei hatóságok dol-
gozták fel, vagy összeírásuk nem készült el, illetve elkallódott. (Utóbbiakat még érdemes
lenne a Heves megyei levéltári anyagban ellenőrizni.)

¹⁷ Ezen kívül egy másik falu, Sajóvelezd részadatait nem közlik, mert tűzvész miatt át-
meneti adómentességet kapott.

¹⁸ Vagy azért, mert családtag illetve szolga állapotú (ekkor családfeje, gazdája adózik he-
lyette), vagy azért mert nemesi alkalmazott, s mint ilyen, adómentes.

1. Borsod megye települései, pusztái és lakott helyei az 1780-as években

Település kategória	Források említései					
	úrbér- rendezési tabella 1770	adóösszeírás 1785/86	népszámlá- lás 1786	népszámlá- lás 1787	helység- névtár ^a "1790"	említés összesen
Mezőváros	10	10	10	10	10	10
Falu	154 ^b	166 ^c	166 ^d	166 ^d	168 ^e	168
Puszta		4	20	71	88	97
Egyéb					26	31 ^f
Összesen	164	180	196	247	292	306
Az említések aránya (százalék)						
Mezőváros	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Falu	91,7	98,8	100,0	100,0	100,0	
Puszta	0,0	4,1	20,6	73,2	90,7	
Egyéb	0,0	0,0	0,0	0,0	83,9	
Összesen	53,6	58,8	64,7	81,4	95,4	

^a 1770–1808 közötti leíró statisztikai források utólagos egyesítésével keletkezett összeállítás.

^b Alsó- és Felsővadna külön szerepel, 13 falu hiányzik.

^c Tiszakürt adata hiányzik, Alsó- és Felsővadnát külön, Alsó- és Felsőbarcikát együtt írták össze.

^d Alsó- és Felsővadnát valamint Alsó- és Felsőbarcikát együtt írták össze.

^e Az összeállítás Alsó- és Felsővadnát, illetve Alsó- és Felsőbarcikát külön szerepelteti.

^f További 5 lakott külterület adata a görögkatolikus "Pfarrotopographie" kéziratából származik.

Forrásaink a pusztákon túlmenően említettek még számos külterületi lakott helyet is (2. táblázat). Ezek többsége vendéglátóhely: út menti fogadók, vendéglők és korcsmák, de szerepel közöttük vadórház és üvegcsúr (vitriaria), valamint több esetben szétszórt házak. Utóbbiak azonban gyakorlatilag mind egyetlen egyházi felmérés, az ugyancsak II. József által elrendelt lelkészrendezési munkálatok¹⁹ során készült német nyelvű plébánia-topográfiai („Pfarrotopographie”) említései: a lelkészek nem közigazgatásban, hanem hívekben (és a hívek földrajzában, vagyis nem a jogi, hanem a valódi települési viszonyokban) gondolkoztak. A dolognak azért van két szépséghibája. Egyrészt a plébániák 1785. évi részletes leírójegyzéke csak a római és görög katolikus

¹⁹ Az átszervezés kapcsán az uralkodó szabályoztatta az egyházközségi szervezetet figyelembe véve az egyes plébániák méretét, jövedelmének nagyságát, valamint a katolikus népesség számát és települési viszonyait. A munkálat kiindulását egy országos adatbázis, az említett plébánia topográfia felállítása képezte 1785-ben (Felhő – Vörös 1961).

lakosságot mérte fel, a szórványban élő protestánsok adatai nem szerepelnek benne, mely különösen Közép- és Kelet-Magyarországon, ahol a reformátusok és evangélikusok nagyobb számban éltek, jelentős hiánynak tekinthető. Másrészt a helységnévtár adatainak kiíratása kapcsán a plébánia topográfiai munkálatok közigazgatási megyékbe rendezett anyagát dolgoztattuk fel. Jelen vizsgálat alkalmával azonban összevetve azt a görög-katolikusok esetében a munkácsi egyházmegye kötetével,²⁰ kiderült, hogy az egyházmegyei kötetek adatai valamivel bővebbek, mint a politikai megyéké. A központi kormányzati hivatalnokai ugyanis az adatok megyék szerinti átcsoportosítása (a megyei kötetek összeállítása) során nem mindig jártak el megfelelő pontossággal a külterületi lakott helyek esetében, nem bíbelődtek velük sokat akkor, ha nem volt egyértelmű a helyhez kötődésük, hanem figyelmen kívül hagyták őket (ez különösen a szórt házakat érintette).

További figyelemre méltó jellemző, hogy – szemben a falvakkal és mezővárosokkal – a puszták és külterületi lakott helyek említése az egyes forrásokban meglehetősen esetleges. A két Pfarktopographie kötetet egy forrásnak tekintve a használt öt forrástípusból a puszták háromnegyed részét csak egy vagy két forrás említette, míg a külterületi lakott helyek megnevezése, mind fentebb már jeleztük, mindössze egyetlen forrásból származik. Minden forrásban mindössze egyetlen pusztát fordul elő (2. táblázat).

2. A mezővárosokon és falvakon kívül megnevezett helyek jellemzői

Településkategória	A források szerint			forrás említi				
	lakott	lakatlan	összesen	5	4	3	2	1
Puszták	27	70	97	1	4	17	42 ^a	33 ^b
Vendéglátó-hely	19	–	19	–	–	–	–	19 ^e
Gazdasági célú település ^c	2	–	2	–	–	–	–	2 ^e
Besorolhatatlan ^d	8	2	10	–	–	–	–	10 ^f
Összesen	56	72	128	1	35	17	42	64

^a Az 1787. évi népszámlálás és a helységnévtár adatai.

^b Kilenc pusztát csak az 1787. évi népszámlálásban, 24 pedig csak a helységnévtárban szerepel.

^c 1 üvegsűr (Répáshuta), 1 vadórház.

^d Két esetben csak nevet tudunk, nyolc esetben szétszórt házakat említenek a források.

^e Helységnévtári adat.

^f 5 helységnévtári adat a római katolikus „Pfarktopographie”-ből, 5 pedig a görög katolikus kötet kéziratából származik.

²⁰ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) A 40. 3. cs. 3. füzet.

Nézzük meg a különböző településtípusok járások szerinti megoszlását. Ennek két szempontból lehet jelentősége. Bár a járások közigazgatási határai mindig viszonylag gyorsan változtak, így hosszabb távú területi összehasonlításokra nem alkalmasak, azért mégis valami regionalitást visznek adatsorainkba, s ami esetünkben talán még ennél is fontosabb, bizonyos értelemben összeírási egységeket képeznek. Egy-egy járás településeit ugyanis meghatározott személyek írták össze, vagyis az adatok járásonkénti ellenőrzésével esetenként az összeírók személyére, munkájára és az adatok megbízhatóságára jellemző sajátosságok és eltérések is felderíthetőek.

A településállományra vonatkozó adatainkat járások szerint rendezve (3. táblázat) azt látjuk, hogy a különböző típusú települések és lakott helyek megoszlása a megyén belül viszonylag egyenletes. Borsod alföldi részén (mely nagyobb részben az egri, kisebb részben a miskolci járás területén található) nincs lényegesen több pusztá, mint a felsőbb részek dombos területein, illetve folyóvölgyeiben. Úgy tűnik, hogy a 18. század végi „puszta” fogalma kapcsán – Borsod megye esetében legalább is biztosan – mellőznünk kell azokat a sztereotípiákat, melyek a szó láttán Alföldet és gémeskutat vetítenek az olvasó elé. Jelen alkalommal fontos az a tény is, hogy a népszámlálásban említett puszták területileg többé-kevésbé egységesen oszlanak meg, nincs olyan járás, ahonnan szisztematikusan hiányoznának. Ráadásul, ha ellenőrizzük népességi adatainkat, akkor abból megállapítható, hogy a népszámlálásban nem említett 26 pusztá közül 23-ban nincs kimutatható lakosság. A három további hiányzó közül Kismucsony (20 római katolikus lakos) valószínűleg Mucsony falu része, Cegléd pusztá (3 római katolikus lakos) Eger városával szomszédos – lehet, hogy ott írták össze. Egyértelműen mindössze egyetlen települést nem említ egyik népszámlálási példányunk sem: a Bábolna határában fekvő Tisza menti Ecsér pusztát (21 római katolikus lakos).

3. A településkategóriák megoszlása az 1787. évi népszámlálás járási beosztása szerint

Járas	Mezőváros	Falu	Pusztá	Vendéglátóhely	Egyéb	Összesen	Mezővárosok és falvak aránya (%)
Egri	2	35	16	8	2	63	58,7
Miskolci	4	38	29	7	6	84	50,0
Sajószentpéteri	1	50	24	2		77	66,2
Szendrői	3	43 ^a	28	2	4	80	57,5
Megye összesen	10	166 ^a	97	19	12	304	57,9

^a Alsó- és Felsővadnát, illetve Alsó- és Felsőbarcikát egy településnek számítva.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy Borsod megyei adataink szerint a József-kori népszámlálás a falvak és mezővárosok esetében bizonyosan, a lakott puszták esetében majdnem bizonyosan teljes körű volt. 100 százalékos pontosságú megállapítást természetesen csak akkor tehetnénk, ha rendelkezésünkre állnának az eredeti összeíró lapok, melyek bizonyíthatnák, hogy az egyes puszták népességét az anyatelepülés lakóival együtt írták össze, erre azonban e forrástípus elkallódása miatt, mint említettük, ma már sajnos nincs lehetőség. Ahogy azonban a puszták adatait a megyei népszámlálási összesítő-kön feltüntették (összekapcsolva az anyatelepüléssel vagy az után külön felsorolva, de sok esetben csak apró betűvel annak neve alá írva), az arra utal, hogy minden valószínűség szerint az utóbbi, az anyatelepüléssel való együttes összeírás lehetett a gyakorlat. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy a népszámlálás előtt röviddel végezték el a hadsereg által megbízott személyek (többnyire katonatisztek) az ország egészének katonai leírását, ahol nemcsak az egyes településeket, hanem azok katonai szempontból jelentőséggel bíró épületeit, tereptárgyait és domborzati viszonyait is szemügyre vették, és adataikat írásban rögzítették (Barsi – Csorba 1990). Mint fentebb már említettük, a népszámlálási munkálatokkal gyakorlatilag azonos időben, 1785-ben a római és görög katolikus „lelkészrendezés” érdekében készült, említett plébánia topográfiai gyakorlatilag az ország teljes településszerkezetét felmérték az egyházi személyzet segítségével. Ezen túlmenően a népszámlálás második revíziója idején, 1787-ben már folyt az ország katonai térképezése, sokhelyütt pedig a művelési ági kataszterek összeállítása is elkezdődött. Ilyen körülmények között tehát – véleményünk szerint – valószínűleg naivitás azt feltételezni, hogy lakott települések, házcsoportok véletlenül vagy szándékosan tömegesen kerülhettek el a népszámlálás összeíróinak figyelmét. Ezen a fentebb említett, Tiszabábolna határában fekvő Ecsér pusztá 21 lakosának esete sem módosít, hiszen a település egyébként az összes említett településnek 4, lakossága pedig a teljes lakosságnak nem egészen 0,2 ezrelékét (!) képviseli. (Ráadásul bizonyítékok híján egyértelműen az sem állítható, hogy lakói nem szerepelnek a Bábolnán összeírtak között.) Úgy véljük, hiba lenne, ha egyrészt a 17. század végi török háborúkat követő évtizedek, az ország újraszerveződése és részben újratelepülése körüli időszak bizonytalanabb viszonyait vetítenénk rá a 18. század vége jóval rendezettebb körülményeire, illetőleg a ritkán lakott Alföld vízrajzilag is rendezetlen viszonyait általánosítanánk a nyugati és északi domb- és hegyvidékekre vonatkozóan.

Demográfiai szempontból talán nem tűnik lényegesnek, de itt említjük meg az egyes településeket birtoklókkal kapcsolatos megfigyeléseinket. A népszámlálás 1786-ban és 1787-ben összesen 200 település (mezővárosok, falvak és néhány pusztá) esetében nevezte meg konkrétan annak birtokosát vagy birtokosait. E megnevezések 1787-ben az előző évhez képest 35 helyen (17,5%) változtak. Az eltérések három csoportba sorolhatóak. Hét esetben a korábbi egy-

házi birtokos helyett a kamara, illetőleg a Vallásalap tűnik fel (e változások II. József egyházügyi rendelkezéseivel – egyes szerzetesrendek feloszlatásával, lelkészrendezéssel – kapcsolatosak), 28 esetben pedig részben vagy egészben eltérő személyneveket találunk. Ezek között néhány esetben valódi birtokos változás gyanítható (például Mogyoródot 1786-ban az egri kis prépostság birtokaként jelölik, 1787-ben Sándor Lászlót és Ottlik Andrást nevezik meg birtokosként), a legtöbbször azonban inkább arról van szó, hogy a számos birtokost összefogó közbirtokosságok megnevezése esetében az összeírók nem követtek egységes szempontokat. Hol a magasabb rangúakat, hol a terjedelmesebb létszámú birtokos családok tagjait, hol a nagyobb méretű birtokok tulajdonosait nevezik meg (utánuk írva rendszerint az „és többen” kitétel), de van, hogy egyik évben neveket adnak, másik évben „nemesek” vagy „közbirtokosság” szót írnak e rovatba. A birtoklási adatok tulajdonképpen részletesebb elemzést kívánnának, azonban ezt most nem tartjuk feladatunknak.²¹

Ha Borsod megye település-kategóriáinak a népesség, illetve a házak száma szerinti megoszlását nézzük (4. táblázat), akkor az alábbiakat látjuk. A mezőváros, falu és puszta jogi kategóriái egyértelműen lakosságméret szerint is többékevésbé elkülönült településcsoportokat jelölnek. Borsod megyében a mezővárosok több mint kétharmada 2000 fő feletti települést jelent, de semmiképpen sem kisebbet 1000 főnél, egy-egy helység átlagos mérete a helyi viszonyok között kiugró méretű Miskolc városa nélkül is közel két és félezer lakos. A falvak több mint 70 százaléka ezzel szemben a 300 és 1000 fő közötti kategóriába esik, átlagos méretük nem egészen 600 fő. Végül a puszták nagyobbik része, mint említettük, nem rendelkezik kimutatható állandó lakossággal, a kisebbik felében pedig 100 főt rendszerint meg nem haladó méretű (átlagosan 30 főnyi) lakosság található. Házak szerint nézve egy mezőváros lakói körülbelül 400, egy falué közel 100, egy pusztáé pedig nem több mint 4 házat népesítenek be. Az I. ábra világosan mutatja, hogy demográfiai szempontból igazában csak a falvaknak és mezővárosoknak van jelentőségük, a lakosság elsősorban többsége ezekben él, nem a pusztákon és külterületeken.

A települések szintje alá menve a következő legfontosabb összeírási egységeket a házak és a famíliák (háztartások) képezik. Az előbbieket azért, mert a népszámlálási előkészületek (és a körülötte dúló vita) a házak megszámozásá-

²¹ Ilyen elemzésre példaként I. Bán Péter munkáját (Bán 1990). Egyébként 1787 nyarán felsőbb utasításra a megye végrehajtotta a birtokosok és az egyes helységekben használt nyelvek külön összeírását is (BML XV. 27/a, No. 30), melyből a miskolci és a sajszentpéteri járás példányait tudtuk használni. E forrás a népszámláláshoz képest a használt nyelv megnevezésén túl annyi többletet ad, hogy a közbirtokosságok esetében felsorolja az összes kisebb-nagyobb birtokost – gyakran 20-30 nevet ad, de Igricziben például 169, Mezőcsáton pedig 235 főt nevez meg –, illetve a kamarai kezelésű birtokok esetében megkülönbözteti a Vallásalap, valamint a diósgyőri kamarai uradalom alá tartozó településeket.

val kezdődtek²², és Borsod megyei adataink szerint az esetek körülbelül 70 százalékában egy házban egyetlen familia élt. A familia, mint összeírási alap-egység szerepelt, ugyanis az összeíró íveket familiánként kellett felvenni (és szintén megszámozni). A házak és familiák számának pontosságát azonban nem tudjuk más forrásból származó korabeli adatokkal megfelelőképpen ellenőrizni. A másfél évtizeddel korábbi úrbéri tabella és az egykorú adóösszeírás ház- és familia-adatai (a külön házat birtokló adóköteles familiák) ugyanis akár településkategóriánként, akár járásonként nézzük azokat, egyaránt csak körülbelül 40–50 százalékát teszik ki a népszámlálásban szereplőknek, még legjobb minőségű adatsorozatjaik sem érik el a 60 százalékos arányt (5. táblázat).²³

4. Borsod megye településeinek nagyság szerinti megoszlása az 1786-1787. évi népszámlálások szerint

Település-kategória	Népességszám											Átlag	
	ismeretlen	-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000-1999	2000-4999	5000-9999	10000 felett		összesen
	fő												
Mezőváros	–	–	–	–	–	–	–	3	6	–	1	10	2473 ^c
Falu	–	–	2	8	20	49	69	18	–	–	–	166	588
Pusztá ^a	49 ^b	18	2	2	–	–	–	–	–	–	–	71	30 ^d
Összesen	49	18	4	10	20	49	69	21	6	0	1	247	

	Házak száma											Átlag
	ismeretlen	-9	10-19	20-49	50-99	100-199	200-299	300-499	500-999	1000 felett	összesen	
Mezőváros	–	–	–	–	–	–	–	6	3	1	10	417 ^c
Falu	–	1	6	27	71	48	11	2	–	–	166	95
Pusztá	49	19	3	–	–	–	–	–	–	–	71	4
Összesen	49	20	9	27	71	48	11	8	3	1	247	

^a A puszták kategóriákba történő besorolását a két népszámlálás együttes adatai alapján végeztük el.

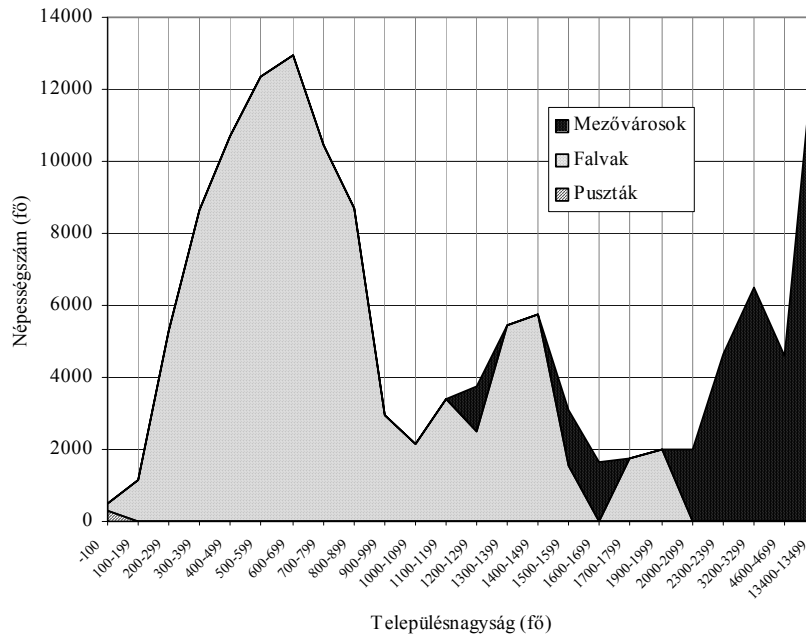
^b Túlnyomó többségükben valószínűleg nem volt állandó lakosság.

^c A torzítás elkerülése érdekében Miskolc nélkül számított adat.

²² A nemesség több helyütt kikérte magának, hogy a parasztházakkal együtt a nemesi tulajdonú épületeket is megszámozzák.

²³ Feltűnő egyébként, hogy a jóval korábban készült úrbéri tabella értékei a házat birtoklók esetében több ízben meghaladják a népszámlálással egykorú dicális adóösszeírás számadatait. Ez minden valószínűség szerint visszavezethető egyrészt az alaposabb felmérésre, másrészt az átmeneti adómentességek figyelmen kívül hagyására, de szerepet játszhatnak benne adatfelvételi, szemléleti különbségek is. Az adóösszeírások ugyanis adataikat adózó familiánként vették fel, míg az úrbéri tabella a személyek (férfiak) jogállására koncentrált, így utóbbiban jobbagyként tüntették fel az együtt élő rokoncsaládok fejeit is, akik az adóösszeírásban csak név nélkül jelennek meg a „frater” rovatban, vagy közelebbi megjelölés nélkül második személyként (pl. 2 hospes) szerepelnek. A kérdés részletesebb elemzése azonban kívül esik jelen vizsgálat keretein.

^d Az ismert népességű puszták alapján.

I. Borsod megye népességének megoszlása a települések jogi kategóriái és nagyságcsoportjai szerint

Egyenként nézve a települések adatait az úrbéri tabellában sehol, az adóösszeírásban pedig mindössze egyetlen helyen találunk ház- és familia-többletet a népszámláláshoz képest. Massa adóösszeírásbeli ház- és familia-többlete azonban minden bizonnyal nem népszámlálási adatkimaradásra, hanem besorolási problémákra vezethető vissza. Egyrészt az adóösszeírás valószínűleg házas zselléreként jelölt meg olyan nem paraszti állapotú személyeket, akik másokkal együtt kamarai házakban laktak, másrészt a Diósgyőr határában kevéssel korábban létrejött két település, Hámor és Massa egymástól, valamint az anyatelepülés lakóitól történő elkülönítése a különböző forrásokban nem tűnik egyértelműnek. (Később látni fogjuk, hogy Hámor és Massa adatai, melyek lakossága semmilyen téren nem azonosítható a 18. század végi jobbágyparaszsággal, más téren is „kilógnak” adatsorainkból).²⁴ Jelen pillanatban tehát nem tehetünk

²⁴ Az adóösszeírás Massán 12, Hámorban 3 házas adózót adott meg, míg a házak száma az 1786. évi népszámlálásban 7, illetve 43. Hasonló mértékű és irányú az eltérés a familiák száma tekintetében is a két településre vonatkozó forrásadatok között.

mást, minthogy elfogadjuk a népszámlálás ház- és familia-adatait, ha csak a két népszámlálási időmetszetből nem derül ki valami, ami ezt megkérdőjelezi. Nézzük tehát az 1786. és 1787. évi adatok összevetésének tanulságait.

*5. Házak és familiák Borsod megyében a 18. század végén
különböző források szerint*

Település kategória	Házbirtokló adózó ^a		Ház	Adózó familia		Familia
	úrbéri tabella ^b	dicalis adóössze- írás	népszámlá- lás	úrbéri tabella ^b	dicalis adóössze- írás ^c	népszámlá- lás
	1770	1785/86	1786	1770	1785/86	1786

Települési típusok

Mezőváros	2858	2387	6170	3079	3467	7505
Falu	7906	7053	15723	8269	8885	18835
Pusztá		2	52		12	60
Megye összesen	10764	9442	21945	11348	12364	26400

Index

Mezőváros	46	39	100	41	46	100
Falu	50	45	100	44	47	100
Pusztá	0	4	100	0	20	100
Megye összesen	49	43	100	43	47	100

Járások

Egri	3327	2760	6023	3473	3478	7662
Miskolci	3496	3116	7873	3747	4500	9381
Sajószentpéteri	1830	1929	3865	1931	2398	4480
Szendrői	2111	1637	4184	2197	1988	4877

Index

Egri	55	46	100	45	45	100
Miskolci	44	40	100	40	48	100
Sajószentpéteri	47	50	100	43	54	100
Szendrői	50	39	100	45	41	100

^a Telkes jobbágyok és házas zsellérek összesített adata.

^b A miskolci járásból hat, az egriből három, a sajószentpéteriéből és szendrőiből 2–2 falu adata hiányzik.

^c Taksás nemesekkel és árendásokkal együtt.

Ha megnézzük a házak és a familiák számának változását a szóban forgó két év között (6. táblázat), akkor határozott dinamizmust, a házak esetében 1,6, a familiák esetében 1,2 százalékos növekedést találunk. Településtípusonként szétbontva adatainkat jelentős különbségeket látunk: a mezővárosok esetében

mindkét adat magasabb, 2,4 százalék, míg a falvaknál a házak számának növekedése 1,3, a familiáké 0,8 százalékra esik vissza. A különbség hihetőnek látszik, hisz a mezővárosok funkcióiknál fogva általában dinamikusabbak. Ha azonban kivesszük közülük Miskolcot, akkor majdnem „falusi” mutatókat kapunk esetükben is: házaik 1,4, familiáik 1,1 százalékkal növekedtek, míg Miskolc hasonló értékei 4, illetve 4,2 százalékot tesznek ki. A puszták növekedési adatai még Miskolcot is meghaladják (házaik 9,6, familiáik 5 százalékkal szaporodtak), de e magas arányok mögött ténylegesen csak 5 háznyi és 3 familiánnyi növekmények állnak, melyek a kis alapadatok miatt produkálnak kiugró százalékos értékeket. Utóbbiakkal tehát konkrétan nem sokat tudunk kezdeni, mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a puszták mutatói, tendenciái eltérőek a falvakétól és mezővárosokétól, az ennek alátámasztására alkalmazható számadatok azonban kicsinyek és meglehetősen bizonytalan forrásértékűek.

Feltűnő viszont az eltérés az egyes járások értékei között: az egri és a miskolci járások ház- és familiaszám változásának értékei többszörösen meghaladják a sajószentpéteri és szendrői járások adatait és növekedési arányait. Tekintettel arra, hogy a vándorlási adatok ezt a különbséget nem támasztják alá – kutatásaink szerint (Faragó 1997) az egri járás 11, a szendrői 35, a miskolci a város nélkül 3 fős vándorlási veszteséget, a szentpéteri járás egy fős nyereséget mutat 1787-ben –, arra kell gyanakodnunk, hogy a két utóbb említett járásban a népszámlálás revíziója 1787-ben nem volt eléggé alapos. Úgy tűnik, mintha a sajószentpéteri járás összeírói a szaporulatra nem kérdeztek volna rá, csak a csökkenéseket (házak megszűnését, familiák kihalását vagy eltávozását), a szendrőiek pedig főként csak a házak számának változását jegyezték volna fel. Jobb híján a két járás ház- és familia adatainak változását a Miskolc nélkül számított megyei növekedés átlagértékének segítségével próbálhatjuk meg korrigálni, aminek következtében a megye egészének adatai némileg felfelé, 2 százalékos ház- és 1,6 százalékos familia-növekedésre módosulnak.

6. A házak és a familiák számának adatai Borsod megyében
az 1786–1787. években

	Ház		Keresztény família		Változás 1786–1787 között			
	1786	1787	1786	1787	ház	keresz- tény família	ház	keresz- tény família
					egység		százalék	
Település kategória								
Mezőváros	6170	6317	7505	7684	147	179	2,4	2,4
Falu	15723	15928	18835	18980	205	145	1,3	0,8
Pusztá ^a	52	57	60	63	5	3	9,6	5,0
Járások								
Egri	6023	6147	7662	7817	124	155	2,1	2,0
Miskolci	7873	8078	9381	9560	205	179	2,6	1,9
Sajószentpéteri	3865	3850	4480	4469	-15	-11	-0,4	-0,2
Szendrői	4184	4227	4877	4881	43	4	1,0	0,1
Megye Miskolc nélkül	19531	19792	23397	23599	261	202	1,3	0,9
Megye összesen	21945	22302	26400	26727	357	327	1,6	1,2
Korrigált érték							2,0	1,6

^a Csak az 1786. és 1787. évben egyaránt szereplő puszták alapján.

A házak és familiák számának változása mögött több tényezőt sejtethetünk. Egy részét bizonyára a természetes népességnövekedés, a természetes szaporulat eredményezi, egy rész pedig minden valószínűség szerint a vándormozgalmak számlájára írható. Noha utóbbit a vándorlási adatok, mint fentebb említettük, ténylegesen nem mutatják, tudjuk, hogy felvételük hiányos volt (Faragó 1997), így egyes helyeken nyugodtan elképzelhető bevándorlási többlet is, főképp a megye alföldi, illetve Miskolc környéki részén, illetőleg a mezővárosokban. Végezetül a változások mögül nem zárhatók ki a statisztikai hibák sem: a jövevényeket mindig (ma is) könnyebb számon tartani, mint az eltávozókat, az elvándorolt vagy kihalt familiákat pedig nem biztos, hogy teljes körűen feljegyezték a revíziók során (feltehetőleg nem mindig volt, aki ezt jelentse), különösen, ha a helyi közösségben nem töltöttek be fontosabb szerepet.

A változásokra vonatkozó összesített értékek azonban természetesen csak abban az esetben fogadhatók el reálisnak, ha mögöttük nincsenek tömegesen össze nem illő adatok az egyes települések vonatkozásában. Nézzük meg tehát az egyedi, településenkénti számadatokat (7. táblázat). A házak és familiák változásának mértékét településenként áttekintve azt tapasztaljuk, hogy adatso-

raink a mezővárosok és a falvak esetében viszonylag homogén sokaságot képeznek, ténylegesen csak a puszták adatai „lóganak ki” közülük. Utóbbiak felének – harmadának változása ugyanis szélsőségesen eltér a megyei átlagértékektől, míg ezzel szemben a mezővárosok között egyetlen ilyen sincs, a falvak között pedig mindössze nyolc hasonlót találunk (Hámor és Szalonta falvak mindkét adata kívül esik az adatsorok szórás értékével növelt átlagán). E problémás eseteket egyenként megvizsgálva a következőket tapasztaljuk. Hámor és Massa adatain a már említett összeírási bizonytalanság érezhető, Királyd faluban a kis esetszám miatt tűnik a 2 famíliányi növekedés szélsőségesnek, Szalontán, Nagycsécson és Sajóörsön pedig a népszámlálás egyéb adatai valószínűsítik a kiugró növekedést: egyenként 5–10 familia betelepülése feltételezhető, vagyis az extrém növekedés feltételezhetően valós okokra vezethető vissza. (Természetesen jó lett volna mindezt konkrétan személyenként ellenőrizni, erre azonban nem volt módunk.) Mindössze tehát két esetben gyanakodhatunk összeírási hibára: Sajóvelezden 10 házzal, Borsodban 8 famíliával írtak össze kevesebbet 1787-ben, mint az előző évben, s ezeket a hirtelen változásokat a népszámlálás egyéb adatai nem támasztják alá (egyébként mind a két település a fent jelzett rosszul összeírt járásokban található).

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a házak és famíliák összeírása során a sejtethető egyedi felvételi hibák száma a kor viszonyaihoz képest tulajdonképpen meglepően alacsony, csak a szisztematikus járásonkénti eltérés az, amit a továbbiakban érdemes külön figyelembe vennünk. Fentieket mérlegelve a házakra és famíliákra vonatkozóan a korrigált 2 és 1,6 százalékos növekedési mutatókat maximumként, a falvak adatait (a házak 1,3, a famíliák 0,8 százalékos növekedése) minimumként értelmezhetjük megyei szinten. Mindez azért is fontos, mert véleményünk szerint ezek az adatok tekinthetők a népszámlálás legstabilabb numerikus adatainak. Az említett néhány elírástól eltekintve ugyanis sokkal kisebb volt annak az esélye, hogy egy-egy településen belül a házak és háztartások adatainak nyilvántartásában az összeírók komolyabb hibákat ejtsenek, mint a népesség (illetőleg annak bizonyos kategóriái) esetében. Ráadásul a két adat egymással igen szorosan – nem lineárisan – függ össze ($R^2 = 0,8273$), az egyetlen Miskolcot kivéve a házak és famíliák számának változása tekintetében a megye összes települése egyetlen sűrű bolyban tömörül (II. ábra).²⁵ Elképzelhetőnek tartjuk tehát, hogy a ház- és familia adatok megbízhatóságánál fogva a fenti növekedési határokat kell iránymutatónak tekintenünk a népességnövekedésre vonatkozóan is.

²⁵ Az összefüggés egyébként azt is jelzi, hogy az új famíliák megjelenése a legtöbb esetben nagy valószínűséggel a házak számának gyarapodását eredményezi.

7. A ház- és famíliaszám változásának mértéke 1786 és 1787 között

Település- kategória	Házak					
	A változás nagysága ^a					
	-11,6% alatt	-11,6 és -5,0% között	-5,0 és +8,2% között	8,2–14,8% között	14,8% felett	Összesen
I	II	III	IV	V		
Mezőváros			10			10
Falu	1 ^b	1 ^c	162		2 ^d	166
Puszta	1		11		3	15 ^e

Település- kategória	Famíliák					
	A változás nagysága ^a					
	-19,2% alatt	-19,2 és - 9,2% között	-9,2 és +12,0% között	12,0–22,6% között	22,6% felett	Összesen
Mezőváros			10			10
Falu		3 ^f	160	2 ^g	1 ^h	166
Puszta	3		8		4	15 ^e

^a A kategóriákat az átlag és a szórás mértéke alapján határoztuk meg. (Az átlag és az egyszeres szórás közötti, attól le- vagy felfelé egy vagy két szórást meghaladó mértékben eltérő települések.) A II. és IV. kategória az átlagtól erősen, az I. és V. kategória attól szélsőségesen eltérő településeket foglal magában.

^b Sajóvelezden 10 házzal kevesebbet írtak össze 1787-ben.

^c Nagycsécson 8-al kevesebb házat írtak össze 1787-ben.

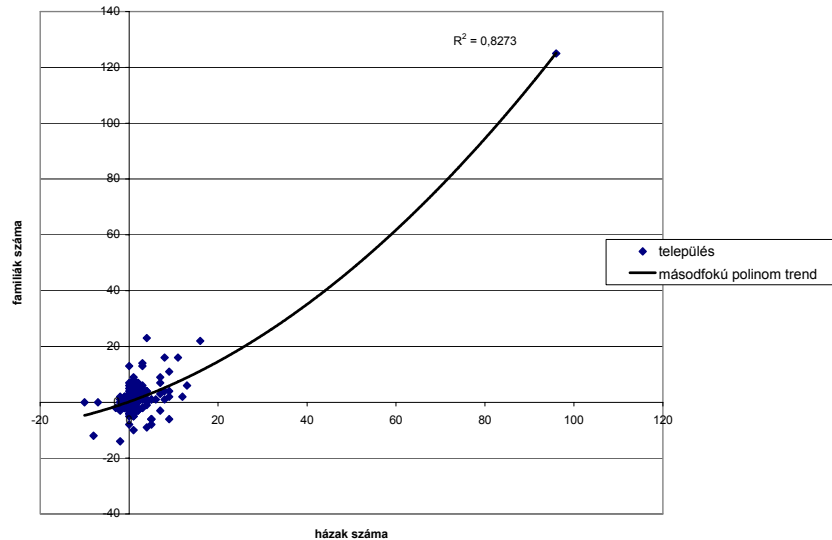
^d Hámor és Szalonta házszámnövekedése kiugró (13, illetve 11 ház).

^e A változások nagyságrendje általában 1–2 ház, illetve familia.

^f Borsodon és Sajóörsön a famíliák száma 8-al, illetve 10-el, Nagycsécson 12-vel csökkent 1786 és 1787 között (9,8 – 10,6 százalék közötti arány).

^g Massa és Királyd növekedési aránya a famíliák kicsiny száma miatt magas, tényleges értéke 2–2 háztartás.

^h Szalontán 16 famíliával többet írtak össze 1787-ben.

II. A házak és a famíliák számának változása közötti kapcsolat
Borsod megyében (1786–1787)

3. Az összeírt személyek

A népszámlás népességi adatainak más forrásokkal történő ellenőrzése terén jelenleg majdnem ugyanabban a helyzetben vagyunk, mint a házak és famíliák esetében. A teljes népességre vonatkozóan egykorú forrásunk nincs, és annak a felekezetenkénti adatokból történő összerakása nem járt sikerrel.²⁶ Az egri egyházmegye 1790-es évekbeli lelkészjövendelmi összeírásai jelentik az első olyan forrást, ahol a nem római katolikus népesség számszerű adatai is megjelennek, ezek azonban szétszórtan rejtőznek az egyes plébániák levéltári csomóiban, átfogó feldolgozásuk még nem történt meg. Átmenetileg nem találtunk jobb megoldást, mint hogy kiemeljük azokat a településeket, ahol csak római és görög katolikus lakosság élt (ez a településállomány nagyjából harmadát jelenti), és hogy összevetetjük egymással a plébánia topográfiaiban és a népszámlálásban található népességadataikat (8. táblázat). Az összevetésből az derült ki, hogy a népszámlálás adata az esetek 73 százalékában magasabb, vagy azonos a

²⁶ Töredékes, hiányos és megbízhatatlan adatokat találtunk a református népességre vonatkozóan 1776-ból, 1782-ből és 1806-ból a sárospataki levéltárban, míg az evangélikusokra vonatkozóan csak miskolci népességadatot ismerünk. (Görögkeletiek ismereteink szerint ekkoriban csak Miskolcon éltek, számuk megyei viszonylatban elhanyagolható.)

plébánia topográfiáival. A 17 kisebb adatú település esetében mindössze nyolcban haladja meg az eltérés a népszámlálás kárára a 10 főt, az adatsor szóráselemzése alapján pedig négy eltérés nevezhető erősnek, de ebből egy mindössze 6 főnyi méretű. (Érdekes, hogy az erős, vagy szélsőséges népességnövekedési többletet mutató települések 70 százaléka az egyébként hiányosan összeírt szendrői és sajószentpéteri járásban található.) E vizsgálat a népszámlálási adatok egyértelmű minőségi fölényét mutatja a plébánia topográfiával szemben, bár ha az utóbbiban szereplő szórt házakat minden esetben pontosan lokalizálni lehetne, a különbség a két forrás között talán némileg csökkenne.

Vizsgáljuk meg ezek után a népszámlálás két példányát. A megye népességi alapadatai 1786-ban, illetve 1787-ben az alábbiak (9. táblázat).²⁷ A népességet két fő felekezeti csoportban (keresztények és zsidók) írták össze, részletesebb bontást azonban csak az előbbiekről, azon belül a férfínépességről kapunk.²⁸ Borsod megye több mint 130 ezer fős népességének kereken 27 százaléka mezővárosokban, 72 százaléka falvakban, s a fennmaradó kb. 1 százalék pusztákon és külterületi lakott helyeken élt.²⁹ Vagyis utóbbiak részletes forráskritikai elemzésének lehet ugyan jelentősége a település-, illetve agrártörténész számára, de nem hozhat túl sokat a demográfus „konyhájára”. Esetünkben sokkal fontosabb kérdés, hogy a kibontható népességszerkezet, illetve a rekonstruálható népességi folyamatok mennyire tűnnek reálisnak, mint az, hogy találjunk a megyében még két vagy három össze nem írt pusztát összesen legfeljebb 50 vagy 100 lakossal.

²⁷ Az általunk használt, a megyei levéltárban őrzött összesítő feldolgozásán alapuló 1786. évi adatok némileg eltérnek a Thirring Gusztáv által közreadott, pontosan meg nem jelölt lelőhelyű összesítőétől (Thirring 1938. 108).

²⁸ A vizsgálat során általánosságban a keresztény jogi népesség adatait használtuk, a zsidók adatait külön kezeljük. A jogi népesség használatát indokolja, hogy a vándormozgalomban résztvevő nők és fiatal, illetve öreg korúak adatai szisztematikus hiányokat mutatnak, másrészt 1787-ben a fogalom világosabb meghatározása miatt az idegenként nyilvántartottak száma harmadára esett vissza (Faragó 1997, 1998). A zsidóság külön elemzése viszont nemcsak az eltérő adatfelvétel, hanem az eltérő demográfiai minták miatt is szükségesnek látszott. (Erre a későbbiekben még visszatérünk.)

²⁹ A teljes pusztai és külterületi népesség száma kb. 1000–1200 főre tehető. Ebből 767 fő kimutatható – főként római és görög katolikusok –, a külterületeken élő protestánsok teljes száma azonban nem ismeretes, de minden valószínűség szerint alacsonyabb a katolikusokénál. Ugyanis többnyire ők jelentik a megye régebbi lakosságát, így főként közülük kerültek ki a kisnemesek és telkes jobbágyok, akik szinte soha nem külterületi lakosok. Ezzel szemben a számottevő arányban frissen bevándorolt római és görög katolikus népesség soraiban jóval magasabb a szegényebb sorú zsellér népesség – és részben ebből következően a külterületi lakosok – aránya. Forrásaink szerint zsidókat akkoriban még nem írtak össze pusztákon és külterületeken.

8. A kizárólag katolikus (római és görög) lakosságú települések népszámlálási és plébánia-topográfiai népességadatainak különbségei

A népszámlálás népességadata	Településenként		Eltérés nagysága	Az eltérés mérete	
	szám	%		fő	10 főnél több
			településenként		
Több	39	61,9	+934	26	13
Azonos	7	11,1	0	–	–
Kevesebb	17	27,0	-265	8	9
Összesen	63	100,0	669	34	22
Népszámlálási népesség %-a			1,9		

A népszámlálási adatok eltéréseinek nagysága az adatsor szórásához viszonyítva ^a

	-11,3% alatt	-11,3 és -4,0% között	-4,0 és +10,6% között	10,6–17,9% között	17,9% felett
	I	II	III	IV	V
Település	0	4 ^b	49	6 ^c	4 ^d

^a A kategóriákat az átlag és a szórás mértéke alapján határoztuk meg. (Az átlag és az egyszeres szórás közötti, attól le- vagy felfelé egy vagy két szórást meghaladó mértékben eltérő települések.) A II. és IV. kategória az átlagtól erősen, az I. és V. kategória attól szélsőségesen eltérő településeket foglal magában.

^b Bogács, Felsőtárkány, Tiszakürt, Monosbél. (Utóbbi népszámlálási népessége összesen 6 fővel kisebb az egyházi forrásánál).

^c Czenter, Felsőgyőr, Finke, Hejőkeresztúr, Sajópálfalva, Tiszabábolna.

^d Debréte, Felsőtelekes, Galvács, Sajóalgóc.

A népesség járásonkénti megoszlása (9. táblázat) nem mutat feltűnően nagy eltéréseket. A sajószentpéteri és szendrői járás települései valamivel kisebbek, itt egyenként csak a lakosság 19–20 százaléka él, míg az egri és a miskolci járás nagyobb települései, számosabb mezővárosa a lakosság 30–30 százalék körüli részét tömöríti. A két év népszámlálását összevetve egymással az adatok között azonban határozott különbségeket tapasztalunk. Az adatok szerint Borsod megye népessége 1786 és 1787 között 2 százalékkal nőtt.³⁰ Ezzel a megye a gyorsan növekvő népességű, még jelentős települési mozgalmakkal jellemezhető alföldi típusú megyék közé tartozik Békés, Csongrád, Fejér, Pest, Szabolcs és Torontál társaságában (Dányi 1985. 81). Településtípusok szerint nézve azt

³⁰ A Dányi Dezső által Borsod megyére vonatkozóan megadott adatok a Thirring Gusztáv által közölt megyei összesítők adatainak összehasonlításán alapulnak, ezért némileg magasabbak az általunk számított értékeknél (Dányi 1985. 81).

látjuk, hogy a mezővárosok népessége lényegesen gyorsabban nőtt, mint a falvaké, a pusztáké pedig ugrásszerűen gyarapodott. Ugyanígy határozott a különbség Borsod megye déli, alföldi részének 2–3 százalékos, és az északi hegyes-dombos vidék és folyóvölgyek, 0,8 százalékos népességnövekedése között is.

9. Borsod megye népességének összesített adatai az 1786-1787. években
(jogi népesség)

	1786			1787			Növekedés	
	keresztény	zsidó	összesen	keresztény	zsidó	összesen	1786-1787 között ^b	%
	fő							
Település kategória								
Mezőváros	35152	507	35659	35992	541	36533	840	2,3
Falu	96342	1529	97871	98067	1722	99789	1725	1,8
Pusztá ^a	322		322	352		352	30	9,3
Járások								
Egri	37950	488	38438	39153	566	39719	1203	3,2
Miskolci	43044	624	43668	44022	715	44737	968	2,2
Sajószentpéteri	24796	285	25081	25006	297	25303	210	0,8
Szendrői	26026	639	26665	26230	685	26915	204	0,8
Megye összesen	131816	2036	133852	134411	2263	136674	2595	2,0

^a Csak az 1786. és 1787. években egyaránt szereplő puszták alapján (az egyszer szereplő puszták adatait összevontuk az anyatelepülésével).

^b Csak a keresztény népesség alapján.

A népességadatok változása mögött egyszerre két folyamatot gyaníthatunk. Egy összeírási eredetűt, és egy valós folyamatsort. Az összeírási eredetű változások további két részre bonthatók. Ismét látjuk azt, hogy a sajószentpéteri és a szendrői járás népességi adatai növekedésének az egri és a miskolci járásnak harmadát, negyedét teszi ki, vagyis megint eltérő pontosságra (jobban mondva az előbb említett két járás hiányos összeírására) gyanakodhatunk. A másik összeírási eredetű változás ezzel ellentétes irányba mutat, nem valós népességnövekedést eredményez az adatfelvétel technikájából következően. Tudjuk ugyanis, hogy a korszak halálzásainak nyilvántartása pontatlan és ugyanez feltételezhető a vándormozgalmakról is (utóbbiak külön írásos nyilvántartása, mely egy népszámlálási revízió részbeni alapjait képezhetette, ténylegesen nem létezett ez időben, noha, mint említettük, 1786-ban II. József megkísérelte ennek meghonosítását.). Vagyis feltételezhető, hogy a változások bemondásakor a családfelek pontosabban jelenthették azt, ha gyermekük született, valamint ha új

lakó, rokon érkezett, mint a gyermekhalálozásokat avagy a háznép egyik-másik tagjának gyakran nem véglegesnek szánt eltávozását, vagy egy ugyancsak ideiglenesen felfogadott szolga vagy szolgáló érkezését. Csak így értelmezhető ugyanis a már e korszakban is igen magasnak számító egy év alatt bekövetkezett két százalékos (20 ezrelékes) népességnövekedés.³¹

A belső arányok mögött azonban valódi mozgások is kitapinthatók, hisz bizonyosra vehető, hogy tényleges demográfiai folyamatok is vannak az 1786. és 1787. évi népességszám adatainak változása mögött. Először is számolnunk kell egy mai szemmel nézve magas, és valószínűleg területileg kis eltéréseket mutató természetes szaporulattal. Bár a miskolci protestáns népességben a 18–19. század fordulóján már feltételezhető a születéskorlátozás terjedése (Faragó 2000), külön vizsgálat híján sem tartjuk valószínűnek, hogy a borsodi falvakban ez az 1780-as években tömeges méretekben jelentkezett volna. A másik változást eredményező folyamat, a migráció viszont területileg és településkategóriák szerint is szelektívnek tekinthető. Erre utal, hogy a megye központját jelentő miskolci járás, a mezővárosok, illetve a részben még benépesülés alatt álló tájak (a Tisza mente az egri és a miskolci járásban) lakossága lényegesen gyorsabban gyarapszik, mint a megye többi részéé.

Ha a népességadatok eltéréseit településenként vizsgáljuk (10. táblázat), akkor a házak és a famíliák változásához hasonló képet kapunk, azonban adataink mind a falvak, mind a puszták esetében már lényegesen rosszabb minőségűek. Míg a falvaknál ugyanis mindössze három településen találtunk összesen négy esetben szélsőséges eltérést a házak és famíliák számának változásában az 1786. és az 1787. évi népszámlálási összesítők adatai között, addig most 11 ilyen esetünk van, az erős eltérést mutatók száma ötről 30-ra nő, a pusztákra vonatkozó számok pedig gyakorlatilag használhatatlannak tekinthetők. (Közel háromnegyed részükben a két év adata szélsőségesen eltér egymástól, és akkor még a kis esetszámok problémáját meg sem említettük.) Ha a népességszám-változásokat grafikusán ábrázoljuk (III. ábra), akkor ott világosan látható, hogy bár a falvak esetében a többséget egy stabil, elfogadható létszámváltozásokat mutató széles sokaság képezi, megjelenik egy szélsőséges többletet, illetve szélsőséges csökkenést mutató csoport is, míg a puszták esetében csak ez a kettő van jelen, a stabil középső csoport lényegében hiányzik. Korábbi sejtésünk igazolódni látszik: a személyek adatainak rögzítése jóval bonyolultabb lehetett, és több hibával járt, mint a házaké és a famíliáké.

³¹ Ha példaképpen veszünk egy 1000 fős települést, ahol az éves természetes szaporulat 8–10 ezrelék (50 születés, 40/42 halálozás,), és a halálozások 20–25 százalékát (a csecsemők, kisgyermek, idős rokonok egy részének elhunytát) nem jelentik be a revízió során, továbbá van kétfőnyi „illegális bevándorló”, akkor ez máris elég ahhoz, hogy a statisztikailag kimutatható népességnövekedési arány legalább megduplázódjon.

10. A népességszám változásának mértéke 1786 és 1787 között

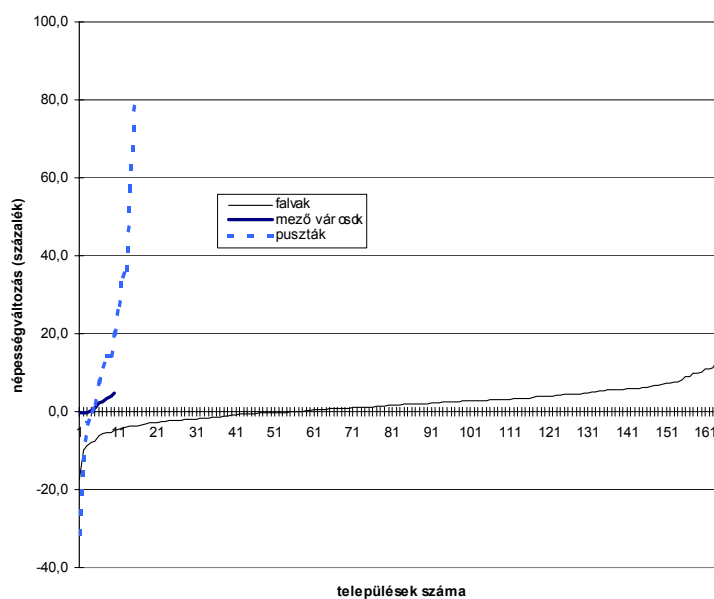
Település- kategória	A változás nagysága ^a					összesen
	-7,2% alatt	-7,2 és -2,7% között	-2,7 és +6,3% között	6,3–10,8% között	10,8% felett	
	I	II	III	IV	V	
Mezőváros			10			10
Falu	5 ^b	16	115	14	6 ^c	166
Pusztá	2		3	1	9	15 ^d

^a L. a 7. táblázat^{a)} jegyzetét.

^b Felsőgyőr, Kistokaj, Alsótelekes, Csécs, Mucsony.

^c Andornak, Vatta, Királyd, Cserépváralja, Kálló, Szalonta.

^d A változások nagyságrendje mindössze 1–9 fő közötti.

III. Borsod megye településeinek népességszám-változása 1786 és 1787 között

Nézzük meg részletesebben az egyes adatkategóriákat (11–12. táblázatok), illetve azok egymástól való eltéréseit (13–14. táblázatok). A kategóriák esetében természetesen egyértelmű, hogy csak a két népszámlálási összesítő egymással való összevetését végezhetjük el, ugyanis ezek az adatok a 18. századra

vonatkozóan unikumnak számítanak, hasonló jellegű adatfelvétel legközelebb csak a 19. század közepén születik. Kritikájukat tehát csak az adatsorok tartalmának belső, összehasonlító elemzésével kísérhetjük meg.

11. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának mértéke Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint

	1786. évi népszámlálás					Változás 1786–1787 között				
	Miskolc	a többi mezőváros	falu	puszta	megye összesen	Miskolc	a többi mezőváros	falu	puszta	megye összesen
Népességi kategóriák ^a										
Népességszám	13213	21939	96342	322	131816	440	400	1725	30	2595
Házass férfiak	2540	4507	19654	67	26768	78	58	378	0	514
Nem házass férfiak	3790	6493	29505	92	39880	264	224	366	7	861
Felnőtt férfiak ^b	4450	6346	26415	79	37290	279	216	542	2	1039
„Fiúk” ^c	1880	4654	22744	80	29358	63	66	202	5	336
Összes férfi	6330	11000	49159	159	66648	342	282	744	7	1375
Nők összesen	6883	10939	47183	163	65168	98	118	981	23	1220
Társadalmi kategóriák										
Papok	31	36	141	0	208	-2	-1	-10	0	-13
Nemesek	1958	1998	6247	4	10207	89	32	40	-1	160
Tisztviselők	2	7	8	0	17	1	3	9	1	14
„Polgárok” ^d	557	93	146	2	798	39	1	12	0	52
Parasztok	62	1096	5868	1	7027	2	15	-30	0	-13
zsellérek ^e	1519	2452	10881	66	14918	-4	42	258	1	297
Szabadságolt katonák	19	18	83	1	121	-7	-1	-6	0	-14
Katonának alkalmasak ^f	302	646	3040	6	3994	161	125	269	1	556

^a Csak a keresztények adatai.

^b Az értéket az összes férfi adatából a fiúkat levonva kaptuk meg. (Csak a nem nemes népességre vonatkoznak, ugyanis a nemesek esetében a fiúkat nem írták külön rovatba.)

^c Az 1–17 éves sarjadék és az „örökösök” együttes száma (nem nemes népesség).

^d Főként iparosok és bérlők.

^e A kategória részben a háztartásokban élő felnőtt, nem háztartásfő (nem önálló) férfiakat is magában foglalja.

^f Nem családfelek, nem házasok és nem tartoznak a katonaság ellátása szempontjából fontos gazdasági-társadalmi csoportokba.

12. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának mértéke Borsod megyében 1786 és 1787 között járások szerint ^a

	1786. évi népszámlálás					Változás 1786–1787 között				
	járások					járások				
	egri	miskolci	sajó- szentpé- teri	szendrői	megye összesen	egri	miskolci	sajó- szentpé- teri	szendrői	megye összesen
Népességi kategóriák										
Népesség- szám	37950	43044	24796	26026	131816	1203	978	210	204	2595
Házias										
férfiak	7782	8453	5350	5183	26768	228	178	57	51	514
Nem házias										
férfiak	11633	12808	7379	8060	39880	326	430	79	26	861
Felnőtt										
férfiak	9870	13426	7054	6940	37290	367	422	185	65	1039
„Fiúk”	9545	7835	5675	6303	29358	187	186	-49	12	336
Férfiak összesen	19415	21261	12729	13243	66648	554	608	136	77	1375
Nők összesen	18535	21783	12067	12783	65168	649	370	74	127	1220
Társadalmi kategóriák										
Papok	36	85	30	57	208	1	-11	-2	-1	-13
Nemesek	2195	4475	2154	1383	10207	2	125	37	-4	160
Tisztviselők	4	9	2	2	17	10	0	0	4	14
„Polgárok”	24	653	54	67	798	16	51	-15	0	52
Parasztok	2424	1405	1844	1354	7027	2	-10	-2	-3	-13
Zsellérek	4106	5487	2463	2862	14918	220	-9	40	46	297
Szabadságolt katonák	39	40	23	19	121	-10	-7	2	1	-14
Katonának alkalmasak	1042	1272	573	1107	3994	126	283	121	26	556

^a A kategóriákra nézve l. a 11. táblázat jegyzeteit.

13. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának százalékos aránya Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint ^a

	Változás 1786–1787 között %				
	Miskolc	többi mező- város	falu	puszta	megye összesen
Népességi kategóriák					
Népességszám	3,3	1,8	1,8	9,3	2,0
Házass férfiak	3,1	1,3	1,9	0,0	1,9
Nem házas férfiak	7,0	3,4	1,2	7,6	2,2
Felnőtt férfiak	6,3	3,4	2,1	2,5	2,8
„Fiúk”	3,4	1,4	0,9	6,3	1,1
Férfiak összesen	5,4	2,6	1,5	4,4	2,1
Nők összesen	1,4	1,1	2,1	14,1	1,9
Társadalmi kategóriák ^b					
<i>Papok</i>	-6,5	-2,8	-7,1		-6,3
<i>Nemesek</i>	4,5	1,6	0,6	-25,0	1,6
<i>Tisztviselők</i>	50,0	42,9	112,5	^c	82,4
„ <i>Polgárok</i> ”	7,0	1,1	8,2	0,0	6,5
<i>Parasztok</i>	3,2	1,4	-0,5	0,0	-0,2
<i>Zsellérek</i>	-0,3	1,7	2,4	1,5	2,0
<i>Szabadságolt katonák</i>	-36,8	-5,6	-7,2	0,0	-11,6
<i>Katonának alkalmasak</i>	53,3	19,3	8,8	16,7	13,9

^a A kategóriákra nézve l. a 11. táblázat jegyzeteit.

^b Kurzívval jelöltük a kis esetszámból adódó bizonytalan adatokat.

^c Császa pusztán 1787-ben összeírtak egy tisztviselőt, ez azonban százalékban értelmezhetetlen.

14. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek változásának százalékos aránya Borsod megyében 1786 és 1787 között járások szerint ^a

	Változás 1786–1787 között járások szerint %					
	egri	miskolci	miskolci járás Miskolc nélkül	sajó- szentpéteri	szendrői	megye összesen
Népességi kategóriák						
Népességszám	3,2	2,3	1,8	0,8	0,8	2,0
Házass férfiak	2,9	2,1	1,7	1,1	1,0	1,9
Nem házass férfiak	2,8	3,4	1,8	1,1	0,3	2,2
Felnőtt férfiak	3,7	3,1	1,6	2,6	0,9	2,8
„Fiúk”	2,0	2,4	2,1	-0,9	0,2	1,1
Férfiak összesen	2,9	2,9	1,8	1,1	0,6	2,1
Nők összesen	3,5	1,7	1,8	0,6	1,0	1,9
Társadalmi kategóriák						
<i>Papok</i>	2,8	-12,9	-16,7	-6,7	-1,8	-6,3
Nemesek	0,1	2,8	1,4	1,7	-0,3	1,6
<i>Tisztviselők</i>	250,0	0,0	-14,3	0,0	200,0	82,4
„Polgárok”	66,7	7,8	12,5	-27,8	0,0	6,5
Parasztok	0,1	-0,7	-0,9	-0,1	-0,2	-0,2
Zsellérek	5,4	-0,2	-0,1	1,6	1,6	2,0
<i>Szabadságolt katonák</i>	-25,6	-17,5	0,0	8,7	5,3	-11,6
Katonának alkalmasak	12,1	22,2	12,6	21,1	2,3	13,9

^a A kategóriákra nézve l. a 11. táblázat jegyzeteit.

A részletes népszámlálási adatok kétfelé, népességi és társadalmi csoportokba sorolhatók. Kezdjük először a népességi kategóriákkal. A fiúk adatát kivéve a népesség 1786–1787 közötti változása az összes kategóriában jelentősen meghaladja a familiák általunk maximálisnak tekintett 1,6 százalékos növekedését (11. és 13. táblázatok). Ha az adatokat településtípusonként nézzük, akkor lényegében ugyanez a helyzet. Csak a fiúk, és a jelentős részben fiúkat tartalmazó nem házass férfiak csoportjának adatai maradnak jóval az 1,6 százalékos érték alatt (emiatt a férfiak változásának átlagértéke is 1,5 százalékra süllyed), továbbá a pusztákon élő házass férfi adata nem változik. Azonban alighanem jobb, ha a pusztákon összeírt 159 férfi 7 fős változásából nem vonunk le semmilyen következtetést. Miskolc adatai ezzel szemben szinte minden téren kiugróak. Egymással összevetve az egyes településtípusokat az a benyomásunk, hogy a változásokat feltehetőleg a vándormozgalmak befolyásolják a legerősebben, ami a legjobban a nem házass, illetve fiatal férfiakat érinti. Feltehetőleg ez magyarázza, hogy utóbbiak száma (talán az átlagosnál bizonytalanabbnak

tekinthető, utólag képzett „fiú” mutató kivételével) a helyi bevándorlási célpontnak tekinthető mezővárosokban sokkal jobban nő, mint a falvakban. Két kategória alakulása tűnik sajátosnak: a mezővárosi házas férfiaké, illetőleg általában a nőké. Az előbbieket növekedésének alacsony értékét jelenleg nem igazán tudjuk mással magyarázni, mint statisztikai hibával. A szentpéteri és a szendrői járás mezővárosainak (Aszaló, Edelény, Sajószentpéter, Szendrő) rovataiban ugyanis a házas férfiak és nők számadatai többnyire csökkennek, ahelyett hogy a többi településhez hasonlóan változó mértékben ugyan, de nőnének – említettük, hogy ezek azok a járások, ahol a népszámlálás revíziója minden valószínűség szerint hiányos volt. A nők esetében egyébként elképzelhető, hogy általában kevésbé figyeltek oda rájuk a mezővárosokban, különösen a viszonylag számos magányos özvegyre, valamint a szolgálókra, így nyilvántartásuk itt láthatólag pontatlanabb, mint a falvakban, ahol ezen rétegek előfordulása jóval ritkább. Az adatok egyúttal azt is sugallják, hogy a falusi nők ebben az időben még jóval kevésbé vehettek részt a vándormozgalmakban, mint a férfiak.

Ha népességi kategóriáinkat járások szerint nézzük (12. és 14. táblázatok), akkor a már megszokott különbségekkel találkozunk: a sajószentpéteri és a szendrői járás adatainak növekedése (a szentpéteri házas férfiak kivételével) jóval alacsonyabb, mint a másik két járásé, sőt a szentpéteri járásban a „fiú” kategória értéke egyenesen csökkenést mutat.

A változások mértéke összességében, illetőleg a megbízhatóbbnak látszó, ezért következtetésekre alkalmasabb egri és miskolci járások esetében azonban számunkra túl magasnak tűnik, mindenképpen számolnunk kell tehát a korábban említett, összeírási hibákból adódó látszólagos népességnövekedés problémájával. Elgondolkoztató viszont, hogy a fiúk, illetve a nem házas férfiak változásának mértéke a familiákra felállított növekedési arányoknak inkább az alsó, mint a középső tartományához áll közel, ami arra enged következtetni, hogy a népszámlálás revíziója nem annyira a halottak hiányos feljegyzése, mint inkább a vándormozgalmak regisztrálása terén tekinthető problémásnak. (Emlenkező esetben ugyanis a nem regisztrált halottak, valamint a bejelentett születések együttes összege miatt a fiúk és nem házas férfiak számának kellett volna az átlagot meghaladó mértékben növekednie.) Természetesen az sem zárható ki, hogy a születések számát sem jelentették be teljes körűen, bár ennek véleményünk szerint kisebb a valószínűsége. Ez akkoriban fontosabb eseménynek számított, mint a halálozás, vagy a vándorlás. Mindezt azonban csak részletes anyakönyvi vizsgálatokkal lehetne egy kiválasztott településmintán ellenőrizni. De akármelyik hibatípust tartjuk is a legjelentősebbnek, hangsúlyoznunk kell, hogy végül is viszonylag kis számokról van szó. A férfiak maximális normaként megfogalmazott 1,6, illetve táblánkban jelzett 2,1 százalékos növekedése között például a különbség mindössze 309 fő, ami adott esetben önmagában a

fel nem jegyzett be- és kivándorlások egyenlegéből is könnyen előállhat egy közel 180 lakott falut és mezővárost tartalmazó megyében.

Összességében az a véleményünk, hogy nem annyira a változások konkrét értéke az, amelyre érdemes odafigyelni, hanem a változások egymáshoz viszonyított arányai, melyek alighanem a valós népességváltozási tendenciákat jelzik a pontosabb adatokkal rendelkező egri és miskolci járásokban, illetőleg Miskolc városában. Ezek egyrészt azt mutatják, hogy a nők és a fiúk adata kivételével általában összhang van a mutatók között. Ahol magasak a mutatók (Miskolc város, egri járás), ott mindenütt magasabbak, ahol alacsonyabbak (miskolci járás), ott mindenütt alacsonyabbak.³² Az előbbieken bevándorlási nyereséget kell feltételeznünk, az utóbbi pedig, ahol mind a népesség, mind az egyes részmutatók 1,8 százalék körül alakulnak ahhoz a növekedési képhez áll közel, amit a famíliaszámok alakulása alapján felvázoltunk.

Bár a társadalmi kategóriák elemzését jelen esetben nem érezzük igazán fontosnak egy demográfiai forrásvizsgálat keretében, de azért úgy gondoljuk, hogy röviden mégis szót kell ejtenünk róluk. Az 1784–1787. évi népszámlálásról szóló régebbi, illetve a forrással kapcsolatos kérdésekben nem kellőképpen tájékozott irodalom³³, bár tett időközönként kritikai megjegyzéseket, lényegében úgy kezelte azt, mint amely minden további ellenőrzés és elemzés nélkül alkalmas a 18. század végi társadalom szociális és foglalkozási szerkezetének megrajzolására. Tóth Zoltán (1987) vetette fel először igazán hangsúlyosan azt, hogy a népszámlálás társadalmi kategória-rendszere a tervezők rendiségről alkotott gondolatvilágát tükrözi, és abból a foglalkozási szerkezet világosan nem rekonstruálható. Vele nagyjából párhuzamosan Dányi Dezső (1980, 1985) viszont a népszámlálás katonai szempontjai miatt ítélte az alkalmazott társadalmi kategóriákat zavarosnak és használhatatlannak. Valójában azonban a helyzet véleményünk szerint nem ennyire kétségbeejtő.

A népszámlálás társadalmi kategóriái (a „rubrikákra való klasszifikatio”) ténylegesen valóban két szemlélet, a privilégiumokra, illetve azok hiányára épülő rendiség, és a katonaság fenntartását figyelembe vevő gazdasági/foglalkozási és biológiai/fiziológiai szempontok ötvöződéséből jöttek létre. Ismereteink szerint ugyanis a papok, nemesek, honoratiorok, a falvakat kivéve a polgárok, a parasztok,³⁴ a polgárok és parasztok örökösei, valamint a zsidók

³² Egyébként igen eleven vándormozgalom volt a miskolci járásban is, csak a megyei bevándorlási célpontot jelentő Miskolc városa és a népesség kibocsátó környéki települések ellentétes tendenciái ezt majdnem teljesen kiegyenlítették, így járási szinten vándorlási nyereség nem észlelhető (Faragó 1997).

³³ Itt főként Thirring Gusztáv összefoglaló munkáira (1931, 1931a, 1938), illetve Acsádi (1957), Pápai (1963), Kovacsics (1965, 1984), Dávid (1971), Horváth (1986) és Wellmann (1989) írásaira gondoltunk.

³⁴ Dányi Dezső a népszámlálás Heves megyei adatait az úrbéri tabellával összevetve számos helyen kevesebb összeírt parasztot talált az előbbiben, amiből arra következtetett, hogy a 40 évesnél idősebb, illetve testi hibás jobbágyokat zsellérnek tekinthették (Dányi

egyértelműen a korabeli joggyakorlat alapján lettek kategóriáikba besorolva. Ezért van számottevő „polgárság”, vagyis akik polgárjoggal, illetve valamiféle privilégiummal rendelkeznek (hajdúk, redemptusok, cívisek), számos mezővárosban, a Hajdúságban és a Jászkunságban. A katonának alkalmasak („a’ Birodalomnak más szükségeire fordíthatandók”) besorolása esetében viszont ugyancsak egyértelmű szempontok jutottak érvényre: jogi privilégium, önálló, illetve speciális tudást igénylő gazdasági tevékenység hiánya és fizikai alkalmasság (40 év alatti kor, megfelelő termet és testi hibától való mentesség). Igazában különböző szempontok keveredése csak a falun összeírt főfoglalkozású iparosok polgárként való besorolásánál (a mezővárosokat, valamint a Jászkunságot és a Hajdúságot leszámítva az egész országra nézve valószínűleg nem több mint néhány ezer fő), valamint a zsellérek esetében fordult elő. Utóbbiak ugyanis egyrészt magukban foglalták a jogi értelemben vett zsellérek számottevő részét (a házásokat, illetve gyermeket eltartó özvegyeket), a speciális ismeretekkel rendelkező bányamunkásokat, hajósokat, fuvarosokat, favágókat, jogilag kivételezett csoportokat (nemesi alkalmazottakat, a papok és a honoratiorok gyermekeit), valamint a jobbágyok házas fiait. Borsod megyei vizsgálatunk (Faragó 2002) azonban azt mutatta, hogy még ez az igen heterogén csoport is – főleg a paraszttal összevetve – valamiféleképpen értelmezhető. Nem biztos tehát, hogy kizárólag elvi alapon, részletesebb elemzés nélkül érdemes amúgy sem túlságosan gazdag korabeli adatkészletünk egy részét figyelmen kívül hagynunk.

Borsod megye esetében azonban települési szinten valójában nem tudjuk az összes társadalmi csoportot elemezni. Felük – papok, tisztviselők, polgárok, szabadságolt katonák – olyan kis létszámban van jelen a megyében a 18. század végén, hogy sem területi, sem településtípusok szerint bontott adataik nem igazán alkalmasak következtetések levonására. A megyei összesítések alapján mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy abszolút számaik alakulása minden valószínűség szerint valós tendenciákat tükröz: a tisztviselők és a (főként a mezővárosokban található) „polgár” kategóriába tartozók³⁵ dinamikus növekedése reálisnak tűnik, ők azok, akik a kor társadalomszerkezetében a kilógó, részben előremutató elemeket képviselik. A papság számának csökkenése pedig egyértelműen a II. József által megszüntetett rendek, illetve intézmények

1980: 199). Ez azonban tévedés, ugyanis a parasztok korát és fizikai állapotát a hadsereg szempontjából az összeírók nem vizsgálták, mivel a csoport tagjai mentesültek a katonai szolgálat alól. A számbeli különbség abból adódik, hogy az úrbéri összeírás a teljes jobbágyokat 1/8 telekig bezárólag tartotta nyilván, míg a népszámlálás csak a legalább ¼ teleknek megfelelő birtokkal rendelkezőt sorolta be a parasztok közé (Felhő 1970, vö. Thirring 1938: 156).

³⁵ Borsod megye 10 mezővárosában 650, míg a 166 faluban összesen 146 „polgárt” írtak össze, ami világosan mutatja egyrészt a besorolás, másrészt a kategória tartalmára vonatkozó tendenciákat. (A 16 összeírt lakott pusztán összesen 2 „polgárt” – vélhetőleg uradalmi alkalmazottat – találunk).

(sajóládi pálos, miskolci minorita kolostor) szerzeteseinek elvándorlásából adódik. A nemesek száma Miskolc városa kivételével gyengén nő, utóbbiban azonban dinamikusan. Itt megint bevándorlás állhat e réteg feltűnő gyarapodása – illetőleg elvándorlás a vidéki nemesek lassú növekedése – mögött.³⁶

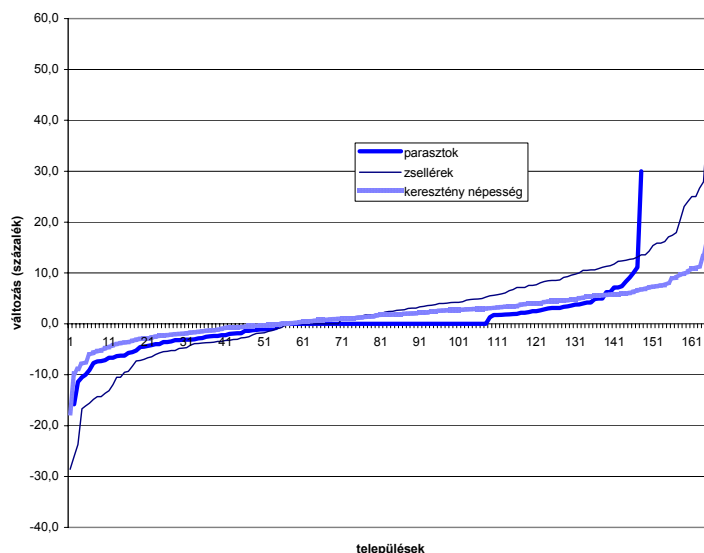
A parasztok száma mindenütt lassan nő vagy éppenséggel csökken, sokhelyütt pedig eleve kis számban vannak jelen.³⁷ Úgy tűnik, hogy a birtokos gazdareteg számbeli növekedésére a 18. század végén Borsodban már nem igazán van mód, a réteg lassan erodálódik. Ezt a tendenciát igazolják vissza egyéb források is: az úrbéri tabella jobbágyainak száma például majdnem azonos a 26 évvel későbbi népszámlálási adattal (annak 96 százalékát teszi ki). Ez azonban semmiképpen sem az 1950–1960-as években divatozó „zselléresedés” elméletet igazolja vissza (Faragó 1999), hisz a zsellérek száma igazában csak az egri járásban nő, ahol ennek kapcsán inkább ismét a bevándorlásra gyanakodhatunk.³⁸ Az új jövevények egy része ugyanis gyakorta zsellérsorban kezdi életét a kor viszonyai között. Ha összevetjük egymással a falvak két tipikus társadalmi rétege, a parasztok (telkes jobbágyok) és zsellérek, valamint a népesség változásának mértékét (IV. ábra), akkor azt látjuk, hogy a parasztok számának változása néhány kivételtől eltekintve³⁹ mindig a népességváltozásé mögött marad, sőt a települések viszonylag jelentős részében számuk egyáltalán nem változik 1786 és 1787 között. Ezzel szemben a zsellérek száma vibrálóan változik, messze meghaladva mind a növekedések, mind a csökkenések terén a kimutatható népességváltozásokat.

³⁶ Van néhány eset, amikor azonban statisztikai hibára, vagy a falusi nemesek vidéki vándorlására is gyanakodhatunk: Sajókeresztúron 13, Tiszakürtön 37, Palkonyán 44 százalékkal (10, 11, illetve 12 fővel) nő a nemes férfiak száma 1786 és 1787 között, Felsőábrányban pedig 14 százalékkal (12 fő) csökken.

³⁷ 1786-ban 18 faluban nincs, 13 helyen pedig kevesebb, mint 10 főnyi parasztként összeírt családfő található. A mezővárosok mindegyikében találunk parasztnépességet (bár Mezőkövesd és Mezőkeresztes kivételével sehol sem jelentős számú a település méretéhez képest), ezzel szemben a pusztákon Dusnok egy főnyi parasztja kivételével sehol sem találunk e kategóriába tartozó összeírtat.

³⁸ A zselléradatok esetében végképp nem tudjuk ellenőrzésre használni adózásra vonatkozó adatainkat, a népszámlálás ugyanis a zsellérek közé sorolta a familiákban található felnőtteket, nem családfő együtt élő férfiakat is (rokonokat, felnőtteket). L. erre vonatkozólag Thirring Gusztáv vizsgálatainak eredményeit (Thirring 1935, 1935a, 1935b).

³⁹ Ezek a kivételek maximum 3–4 fős növekedést jelentenek egy-egy település parasztságában, csak a viszonylag kis számú alapsokaságok, valamint a csoport létszámának minimális változása miatt tűnnek kiugró növekedésnek. (A parasztság változásának települések szerinti átlagértéke ugyanis –0,1 fő.)

IV. A keresztény népesség, valamint a parasztok és zsellérek számának változása 1786 és 1787 között Borsod megye falvaiban

Sajátságos a katonának alkalmas réteg számának igen gyors növekedése a két revízió között. Dányi Dezső korábban feltételezte, hogy felső nyomásra növelték a „hadra foghatók” csoportját (Dányi 1985: 88). Adataink ezt bizonyos mértékig visszaigazolják, de néhány megjegyzést azért ehhez hozzá kell fűznünk. A borsodi összesítőkből az tűnik ki, hogy egyrészt az összeírók elsősorban a mezővárosokban növelték meg a katonának alkalmasak arányát (valószínűleg itt találtak sok, a korabeli birtokos nemesi gondolkodás⁴⁰ szemszögéből nézve „felesleges” embert), másrészt az is látszik, hogy ez a törekvés nem mindenütt érvényesült határozottan. Míg a megye többi járásában a katonának alkalmasak számát 1786 és 1787 között 12–22 százalékkal növelték, addig a szendrői járás vonatkozó adatainak emelkedése nem több mint 2,3 százalék. E járás összeírói tehát, vélhetőleg a szolgabíró hatására, nem érvényesítették az újoncozásra alkalmasnak találtak számának növelésére irányuló szándékot. (Mai nyelven fogalmazva: a helyi közigazgatás szabotálta a központi akaratot.) A katonának alkalmasak kategóriájába történő átcsoportosítások feltételezhetően a fiúk (sarjadék és örökösök), valamint a zsellérek rovatának terhére történ-

⁴⁰ A megyei tisztviselők jelentős része – akik többek között a népszámlálás felvételi, illetve revíziós munkálatait is bonyolították – birtokos nemes volt ebben az időszakban.

hettek. Végül azt is érdemes megemlítenünk, hogy a katonának alkalmasak csoportjába tartozók számának növelése egyáltalán nem biztos, hogy a valóságban ténylegesen igen súlyos újoncozási terhet jelentett. Az 1788. évi török háború kapcsán például Miskolcra 26 fős újonckeretet vetettek ki, és a sorozás érdekében összesen 520 fős jegyzéket állítottak össze a szóba jöhető fiatal férfiakról. Végül azonban csak 19-et találtak katonának alkalmasnak. A jegyzéken szereplők közül ugyanis 9 már meghalt, 116 főt nem találtak, a többi 376 esetben pedig vagy a helyi hatóságok, vagy a katonáorvosok találtak valami okot, ami miatt az illetőt mentesíteni lehetett vagy kellett a katonai szolgálat alól (Faragó 1998a).

Adóság vagyunk még a zsidóság elemzésével, mely jelen esetben egyszerre képez demográfiai, felekezeti és társadalmi csoportot (15. táblázat). E vizsgálat igazi alapját megint csak a népszámlálási adatok képezhetik, mert az egykorú megyei zsidóösszeírások adatai mindig kisebb népességszámot adnak meg.⁴¹ Az egyetlen előnyük a népszámláláshoz képest, hogy a családfők foglalkozását is rögzítik, és esetenként vagyonságukra (jövedelmükre és a rájuk kivetett adókra) nézve is közölnek információkat. Utóbbiaknak azonban esetünkben demográfiai szempontból nem túl nagy a jelentősége. Adataink szerint Borsod megye zsidó népessége időszakunkban még kis számú ugyan, de jelentős mértékben gyarapodik 1786 és 1787 között, mely főként a bevándorlásnak köszönhető. Famíliák száma 9,2, népességüké 11,1 százalékkal növekszik, ezen belül a legdinamikusabban a házas férfiak aránya emelkedik. Ebből két dolog következik: nem zárható ki, hogy a nők és gyermekek regisztrációja körükben sem volt hiánytalan, a másik a zsidóság vándorlásának sajátos tendenciáira utal. Nevezetesen, hogy egyrészt a vándorlás főként családos formában, nem egyénileg történt, másrészt a házas férfiak és a famíliák számának eltérő arányú növekedése azt sejteti, hogy az újonnan érkezettek egy része átmenetileg a régi famíliákhoz kapcsolódva telepedett meg, feltételezhetően rokon volt. Ténylegesen azonban a házasok aránya a zsidók között lényegesen alacsonyabb és famíliák nagysága, annak dacára, hogy többségük falun élt, kisebb, „urbánusabb”. A zsidóság háztartásmérete, a nemek aránya lényegében mind a falusi, mind a városi zsidóság esetében azonos, míg a keresztényeknél a két csoport között jelentősek a különbségek (utóbbiaknál a városi háztartások kisebbek, és egyszerűbb szerkezetűek voltak, mint a falusiak). Az a tény, hogy számos mutató 1786 és 1787 között hasonlóan alakult a zsidók és a keresztények körében (a férfiak száma és aránya gyorsabban növekedett a városokban, az átlagos háztartásnagyság, a házas férfiak aránya, illetve a férfi–nő arány igen kismértékben változott), tovább erősíti véleményünket, miszerint a népszámlálási adatokból kivehető tendenciák valóságosak, annak ellenére, hogy járásoként, településtípusok szerint időközönként hibákkal kell számolnunk, illetőleg a kis esetszá-

⁴¹ MOL C43 Apponyi 1782 No. 3. (1782), BML IV. 501/e No. 595 (1794).

mok gyakran nehezzé teszik egyértelmű, illetve megalapozott következtetések megfogalmazását.

15. A keresztény és zsidó népesség változásának összehasonlító adatai Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint

	Változás 1786–1787 között (százalék)							
	keresztények				zsidók			
	mező- város	falu	puszta	megye összesen	mező- város	falu	puszta	megye összesen
Házias férfi	1,9	1,9	0,0	1,9	12,1	14,7	14,1	
Nem házias férfi	4,7	1,2	7,6	2,2	9,6	9,8	9,8	
<i>Férfiak összesen</i>	<i>3,6</i>	<i>1,5</i>	<i>4,4</i>	<i>2,1</i>	<i>10,6</i>	<i>11,7</i>	<i>11,4</i>	
Nők	1,2	2,1	14,1	1,9	2,5	13,7	10,9	
Népesség összesen	2,4	1,8	9,3	2,0	6,7	12,6	11,1	
Família	2,4	0,8	5,0	1,2	8,8	9,4	9,2	
1000 férfira jut nő								
1786	1028	960	1025	978	913	897	901	
1000 férfira jut nő								
1787	1005	965	1120	976	846	913	897	
Változás	-24	5	95	-2	-67	16	-4	
Házias férfiak aránya								
1786	40,66	39,98	42,14	40,16	37,36	37,97	37,82	
Házias férfiak aránya								
1787	40,01	40,14	40,36	40,11	37,88	39,00	38,73	
Változás	-0,66	0,16	-1,78	-0,06	0,53	1,03	0,91	
Átlagos háztartás- nagyság 1786	4,68	5,12	5,37	4,99	4,97	4,78	4,82	
Átlagos háztartás- nagyság 1787	4,68	5,17	5,59	5,03	4,87	4,92	4,91	
Változás	0,00	0,05	0,22	0,04	-0,10	0,14	0,08	

Ha összevetjük egymással mutatóink változásainak települések szerinti értékeit (16. táblázat), akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg. A népszámlálás népességi kategóriáira vonatkozó mutatók általában jobb minőségűek, mint a társadalmi kategóriákból számolt mutatók. A népességi kategóriákat vizsgálva jóval kisebb azon települések aránya, amelyek szélsőségesen eltérnek a megyei átlagoktól. Ezen belül a mezővárosok adatai a legjobb minőségűek, ami nyilvánvalóan nem független attól a tényről, hogy rendszerint itt találunk akkora esetszámokat, melyek változásai kevésbé írhatók a véletlen ingadozások számlájára. A népességi mutatókon belül viszonylag gyenge minőségűnek tűnik a mesterségesen képzett „fiú” mutató, ahol feltehetőleg az utólagos konstrukcióból és a gyermekek gyengébb regisztrációjából előálló hibák összeadódnak. A házas, nők, házas- és nem házas férfiak, illetve familiák változására vonatkozó

adatok valamivel jobb minőségűek, mint a férfiak, illetve a népesség egészére vonatkozóak – utóbbiak nyilvánvalóan a részadatok bizonytalanságát összegzik. Ezzel együtt különbségük sokkal kisebb, mint a „fiúk” és a többi demográfiai mutató közötti távolság.

A társadalmi kategóriák közül viszont a falvakban egyedül a parasztok adatai érik el a népességi mutatók színvonalát, mind a nemesek, mind a zsellérek, mind a katonának alkalmasak számának és arányának az ingadozása ennél jóval szélsőségesebb. A többi kategória a kis esetszámok miatt pedig egyszerűen nem értékelhető. A puszták társadalomra vonatkozó adatai – talán a zselléreket kivéve – ismét használhatatlanok, viszont a mezővárosok társadalmi mutatói a megye egészéhez viszonyítva kiemelkedő pontosságúak, illetve realitásúak.

Kicsit a fentiekhez hasonló kép bontakozik ki akkor, ha a három alacsonyport, a férfiak, nők és fiúk (gyermek) változását grafikusán vizsgáljuk (V. ábra). Ebből ugyanis azt látjuk, hogy a korábbiakban felsorolt bizonytalanságok ellenére a férfiak és nők változása nagyjából azonos mértékű és irányú, a fiúké viszont a férfiak és nők görbéjétől mind a növekedés, mind a csökkenés tekintetében számottevően kileng.

Mindez olvasatunkban azt jelenti, hogy településenkénti vizsgálatok esetében a mezővárosok vizsgálhatók részletesebben, míg a puszták népességét egyáltalán nem tanácsos elemezni. A falvak helyzete e két véglet között átmeneti. Össznépeességre vonatkozó adataik a méretükből következő gyakran viszonylag kicsiny esetszámok, valamint a nők és gyermekek számának alacsonyabb megbízhatósága miatt félrevezetőbbek lehetnek, mintha csak a férfiakra, illetve a familiákra (vagy házakra) vonatkozó információkat használjuk. A többi kategória adatai esetében pedig jobb, ha egyedileg nem, hanem csak tömeges méretekben vizsgálódunk, illetőleg e mutatók alakulásának tendenciáit elemezzük tényleges településenkénti változásuk helyett. Társadalmi téren általában ugyanazt mondhatjuk a parasztságra, mint a falvak férfinépességére vonatkozóan: lehet, hogy érdekesebb egyedül csak e réteg számának alakulását vizsgálni, mint a teljes adózó népességét.

16. A fontosabb kategóriák, csoportok, személyek átlaghoz viszonyított változása Borsod megyében 1786 és 1787 között településtípusok szerint

	Az adatok változásának stabilitása (az egyszeres szóráshatáron belül maradó települések száma és aránya)							
	mezőváros	falu	puszta	megye összesen	mezőváros	falu	puszta	megye összesen
	település				százalék			

Népességi kategóriák ^a

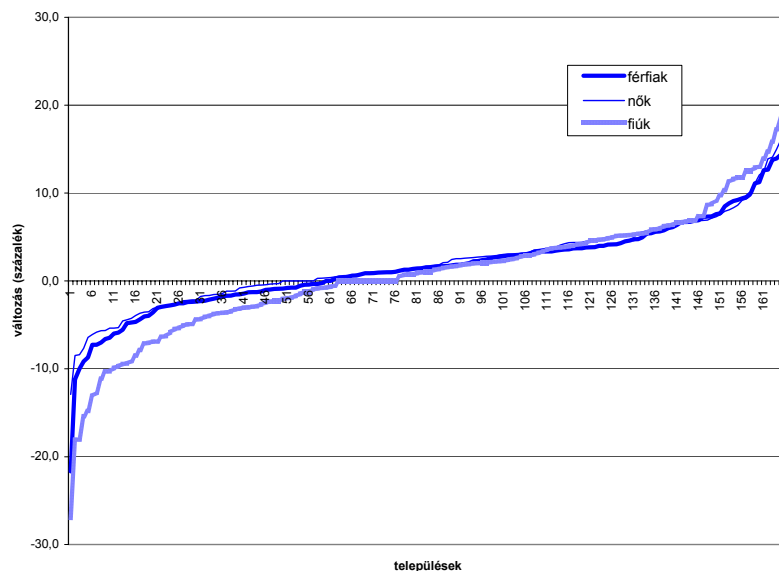
Népességszám	10	158	5	173	100,0	95,2	31,3	90,1
Házak	10	162	11	183	100,0	97,6	73,3	95,8
Familiák	10	160	8	178	100,0	96,4	53,3	93,2
Házass férfiak	10	161	9	180	100,0	97,0	60,0	94,2
Nem házass férfiak	10	166	8	184	100,0	100,0	53,3	96,3
„Fiúk”	10	142	5	157	100,0	85,5	33,3	81,8
Férfiak összesen	10	158	6	174	100,0	95,2	40,0	91,1
Nők összesen	10	164	7	181	100,0	98,8	46,7	94,8
Mindösszesen	10,0	158,9	7,4	176,3	100,0	95,7	46,1	91,8

Társadalmi kategóriák ^b

Nemesek	10	138	...	(148)	100,0	83,1
Parasztok	10	157	...	(167)	100,0	94,6
Zsellérek	10	136	9	155	100,0	81,9	60,0	81,2
Katonának alkalmasak	9	132	...	(141)	90,0	79,5
Mindösszesen	9,8	140,8	97,5	84,8

^a Csak keresztények.

^b A papok, tisztviselők, „polgárok” és szabadságolt katonák, illetőleg a zsellér-adatok kivételével a puszták a kis esetszámok miatt értékelhetetlenek.

V. A keresztény férfiak, nők és fiúk számának változása 1786 és 1787 között Borsod megye falvaiban

4. Összefoglaló értékelés

Ha a népszámlálás két példány közötti változások rendszerét nézzük, akkor azt látjuk, hogy általában jó az egyes népességek közötti összefüggések értéke (17. táblázat). Ezen belül azonban mutatóink három csoportba sorolhatók. A többséget a 0,6–0,9 közötti R^2 értékű erős összefüggést mutató kapcsolatok képviselik, amelyek végighúzódnak az egész általunk elemzett kategória rendszeren, de számunkra most nem ezek az érdekesek, hanem a szélső csoportok. Közülük az első összefüggései igen erős, csaknem determinisztikus kapcsolatot jelölnek (R^2 értéke 0,9 feletti) – ide tartozik a népesség és a famíliák, a népesség és az összes férfi, a népesség és a nőtlen férfiak, valamint a nőtlen és összes férfi közötti kapcsolat. Egyáltalán nem szerepel viszont e csoportban a ház, a házaspár, a házaspár és a fiúk kategóriája. A másik végletet a viszonylag gyenge (R^2 értéke 0,5 alatti) kapcsolatok képviselik. Ide tartoznak a házaspár és a nők, a házaspár és a fiúk, a famíliák és a fiúk, valamint a nők és a fiúk számának változása közötti kapcsolatok. Vagyis a gyenge kapcsolatok túlnyomó részében szerepelnek a nők és fiúk, viszont egyáltalán nem szerepelnek közöttük a férfi-

ak bármiféle csoportjai, illetve a népességszám-változás. Mindebből ismét arra következtethetünk, hogy a nők és fiúk összefüggésrendszerünkbe való illeszkedése általában kívánivalókat hagy maga után (ezen belül különösen problémásnak látszik a familiákhoz, a házakhoz és az egymáshoz való kapcsolatuk). Ezzel szemben a népesség, a férfiak és a nőtlen férfiak számának változása közötti kapcsolatok igen erősek. Hangsúlyozottan meg kell azonban jegyeznünk, hogy még a leggyengébb összefüggés R^2 értéke is nagyobb a 0,31-es értéknél, vagyis a legalacsonyabb kapcsolat értéke is meghaladja a 0,5-ös korrelációs erősséget.

17. A népességszám-változás összefüggései^a Borsod megye településein

	Házak	Familiák	Népesség- szám	Férfiak	Nők	„Fiúk” ^b	Házass férfiak	Nem házass férfiak
Házak								
Familiák	0,8631							
Népességszám	0,8726	0,9094						
Férfiak	0,7956	0,8686	0,9619					
Nők	0,3835	0,5798	0,8595	0,5637				
„Fiúk” ^b	0,3183	0,4503	0,6363	0,6838	0,4547			
Házass férfiak	0,6240	0,7578	0,8127	0,7796	0,7136	0,6551		
Nem házass férfiak	0,7782	0,8302	0,9191	0,9737	0,7558	0,8865	0,8049	x

^a Másodfokú polinom trendek R^2 értékei.

^b Az 1–17 éves sarjadék és „örökösök” együttes száma.

Ha a három alapvető népességekategória (férfiak, nők, fiúk [gyermek]) összefüggéseit településtípusok, illetve területi/járási csoportok szerint tekintjük át (18. táblázat), akkor azt látjuk, hogy minél nagyobb lakosság számúak az egyes településtípusok (növekvő sorrendben: puszták, falvak, mezővárosok, Miskolc), annál erősebbek vizsgált demográfiai összefüggéseik. Érdekes, hogy a nemesi falvak számai valamivel jobbák a falvak átlagánál, holott a nemesség népszámlálással szembeni ellenséges hangulata alapján rosszabb értékeket vártunk. Úgy tűnik azonban, mintha e közösségek a parasztfalvakénál precízebben adták volna vissza népmozgalmi változásait az összeíróknak. (Hogy ez kulturális különbségekre, avagy a családban lezajlott demográfiai események nemesek közötti fokozottabb értékelésére vezethető-e vissza, azt jelenleg nem tudjuk megállapítani).

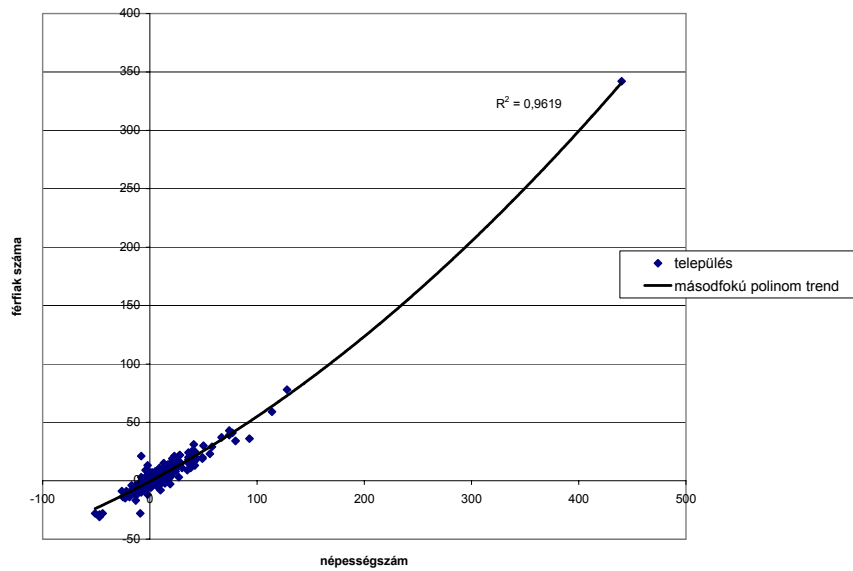
18. A népességszám-változás legfontosabb összefüggései
Borsod megye különböző településhalmazain

	Népességszám és férfiak	Népességszám és nők	Népességszám és „fiúk” ^a
	számának változása ^b		
Településtípusok szerint			
Összes település	0,9619	0,8595	0,6363
Falvak és mezővárosok	0,9619	0,8585	0,6373
Falvak és mezővárosok Miskolc nélkül	0,8595	0,8254	0,5272
Mezővárosok	0,9960	0,9738	0,7228
Falvak	0,8391	0,8282	0,5465
Puszták	0,6815	0,6627	0,2936
Nemesi települések	0,8790	0,8238	0,5014
Területi/járási különbségek szerint			
Egri és miskolci járás	0,9779	0,8887	0,7177
Egri és miskolci járás Miskolc nélkül	0,8890	0,8512	0,5778
Sajószentpéteri és szendrői járás	0,7000	0,7101	0,3666

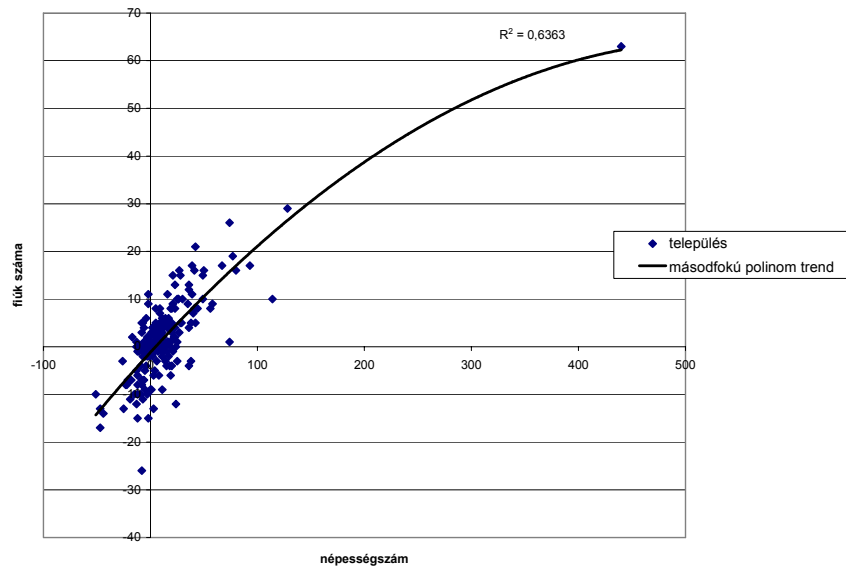
^a Az 1–17 éves sarjadék és örökösök együttes száma.

^b Másodfokú polinom trendek R^2 értékei.

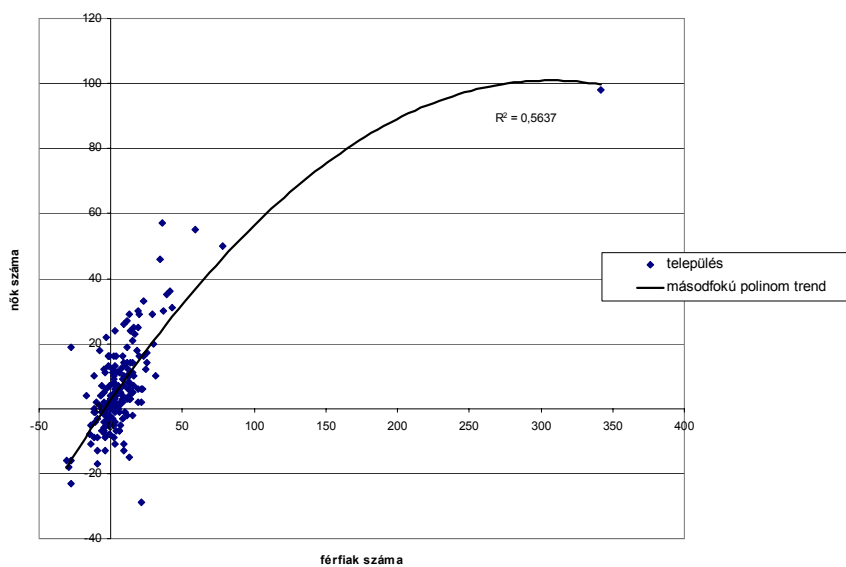
A területi összefüggések a már megszokottnak nevezhető különbségeket mutatják: a sajószentpéteri és a szendrői járás vizsgált kapcsolatai lényegesen gyengébbek, mint a miskolci és az egri járáséi, még abban az esetben is, ha az értékjavító Miskolc adatait kiemeljük közülük. A három összefüggés-rendszer alakulása a népességkategóriák szempontjából is egyértelmű tendenciákat mutat: mindenütt a népesség és a férfiak számának változása közötti összefüggés a legerősebb, a fiúk és a népességváltozása pedig a leggyengébb. A nők általában köztes helyet foglalnak el. Grafikusan megjelenítve azt látjuk, hogy a Borsod települései a férfiak és a népességszám változásának trendjéhez tapadva jelennek meg (VI. ábra), míg a fiúk és a népességszám-változás kapcsolata esetében jóval nagyobb szóródásuk (VII. ábra). Ugyanez látszik egyébként a férfiak és nők számának alakulását mutató összefüggés esetében is (VIII. ábra). A kettő közötti kapcsolat jóval gyengébb, mint a népességváltozással való összefüggés, ami kizárólag demográfiai okokkal nehezen indokolható. Végezetül lássuk az említett két területi csoportosítást, a legerősebbnek tűnő, a férfiak és a népességszám változása közötti összefüggés esetében (IX. és X. ábrák). Eszerint az egri és a miskolci járás települései a trendvonalhoz igen közel helyezkednek el, míg a sajószentpéteri és a szendrői járáséi viszonylag nagy térben szóródnak, és igen sokan közülük indokolatlan negatív értékeket (csökkenést) mutatnak.

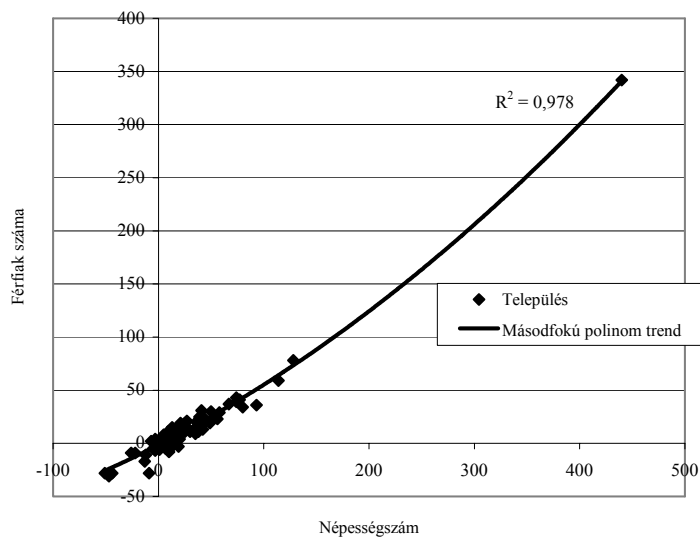
VI. A népességszám és a férfiak számának változása közötti kapcsolat

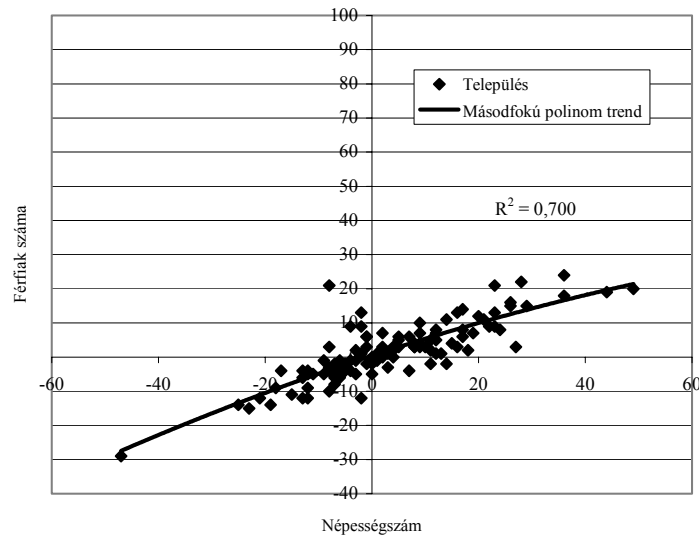
VII. A népességszám és a fiúk számának változása közötti kapcsolat

VIII. A férfiak és nők számának változása közötti kapcsolat

IX. A népességszám és a férfiak számának változása közötti kapcsolat az egri és miskolci járás településein (Miskolc nélkül)

X. A népességszám és a férfiak számának változása közötti kapcsolat a sajószentpéteri és szendrői járás településein

A fenti adatok tehát egyértelműen arra mutatnak, hogy a népszámlálás népességkategóriánkénti adatainak változásai valós demográfiai viszonyokra és összefüggésekre utalnak. Ugyanakkor az egyes mutatók minősége tartalmuk szerint változó, és az egyes területek (járások) – és tegyük ehhez hozzá: részben az esetszámok nagyságából, részben ismét az összeírás minőségéből fakadóan az egyes településtípusok – összeírásának pontossága között határozott különbségek észlelhetők.

Az ismertett elemzések alapján megpróbáljuk véleményünket röviden összegezni. Az 1786–1787. évi Borsod megyei népszámlálási revíziók esetében előfordult ugyan egy-egy kisebb felvételi hiba, de a fő gondot három szélesebb körű, tendenciózusan előforduló hiányosság jelenti: a sajószentpéteri és a szendrői járás egrinél és miskolcinál hanyagabb összeírása, a népmozgalmi változások (főleg a vándormozgalmak népességi következményeinek) pontatlan felvétele, valamint az összeírásban szereplő népességi és társadalmi kategóriák nem egyforma pontossága (a nők és gyermekek kevésbé precíz összeírása, illetve az egyes csoportok létszámváltozásainak különböző mértékű figyelemmel kísérése). Gondokat okozhat ezen kívül a pusztákra nézve általában, de gyakran a falvak esetében is a települések kicsiny méretéből adódó alacsony esetszámok tömege. Mindezekkel az alábbi pozitívumok állíthatók szembe: vizsgálatunk arról győzött meg, hogy egyrészt a népszámlálás a korabeli telepü-

lészállományt gyakorlatilag teljes mértékben felmérte és összeírta, másrészt az egyes településekre vonatkozó adatok nagyságrendje egyenként és összességében is általában a valós nagyságrendeket adja vissza, harmadrészt az azokból kibontható népességváltozási tendenciák valós demográfiai folyamatokat tükröznek. Az összeírt adatok közül a legjobb minőségűnek a házak, familiák, férfiak száma, illetve a társadalmi kategóriák közül a parasztok száma látszik. Ugyancsak jó minőségűnek tűnnek a zsidókra vonatkozó adatok is. Minden valószínűség szerint e rétegek és csoportok különös figyelemben részesültek az adatfelvételek során. A többi adat hol pontossága, hol esetszáma (hol mindkettő) miatt az előbbieknél pontatlanabbnak látszik.

Fentiek alapján elsősorban a települések, illetőleg az egyes adatok csoportos elemzését tartjuk célravezetőnek (regionális, társadalom-szerkezeti, etnokulturális, jogállás szerinti településcsoportok, vagy a forrásban szereplő demográfiai, illetve társadalmi kategóriák felhasználásával). Úgy véljük, hogy a települések egyedi adatait csak más forrásokkal ellenőrizve érdemes használni, különösen a kisebb méretű, kisebb népességszámú falvak esetében. Kivételt képezhetnek ez alól a fentebb felsorolt jobb minőségű adatok. Mindebből az is következik, hogy felfogásunk szerint az adatok esetleges korrekciója csak megyei, illetve járási szinten képzelhető el, a települések szintjén mindössze a nyilvánvaló elírásokat érdemes helyesbíteni. Nem érdemes az egyes települések adatait valamilyen szisztematikus módon „kijavítani”, és végképp kerülni kell a vélelmezett adatkimaradások pótlására hivatott „szorzószámokat”, avagy mechanikusan hozzáadott százalékokat. Annál is inkább, mivel jelen esetben joggal feltételezhető, hogy a népességszám 1786-ban körülbelül 1, 1787-ben pedig 2 százalékkal túlregisztrált 1784/85-hez képest a népességi változások pontatlanabb felvétele miatt, vagyis nem hiányunk, hanem inkább csekély népességtöbbletünk van. (Ezt a többletet főként a mezővárosok férfinépességében – ezen belül főleg a zsellérek és a katonának alkalmasak között – feltételezhetjük.). A revíziók sajátos torzításainak következtében egyértelmű, hogy a vándormozgalmak adatait kivéve (ahol a fogalmi pontosítás eredményeképpen a legutolsó, az 1787. év adatai nevezhetők a valósághoz leginkább közelállóknak), a legjobb adatsorokat majdnem bizonyosan az első, az 1784/85. évi összesítőkből találjuk, a későbbi, 1786. és 1787. évi revízió példányai fokozatosan romló adatminőséggel jellemezhetők. Ezzel azonban semmiképpen sem azt állítjuk, hogy az utóbbiak elemzésre alkalmatlanok, mindössze arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy használatuk során nagyobb gondossággal kell eljárni, és különösen az egyedi adatok kiemelése esetén meglepetések érhetik a kutatót akkor, ha nem használ ellenőrző forrásokat.

Az elmondottakból következően tehát nem végeztünk Borsod megye népszámlálási adatainak komolyabb számszerű korrekciókat. Konkrétan ugyanis mindössze Sajóvelezd és Borsod familia-, illetve házadatait javíthattuk volna. A sajószentpéteri, illetve a szendrői járás esetében is csak járási szinten számítha-

tunk bizonyos korrekciókat, települési szinten azonban nem: mint említettük, az általában hiányosan végzett revízió ellenére az ellenőrzésképpen használt plébánia-topográfiai adataihoz képest a feltűnően nagy népességtöbbleteket is e járások néhány települése mutatja. A többi adattípus esetében pedig még ennyire sem mehetünk biztosra. Lehet ugyanis, hogy a népességváltozások már említett okok miatt bekövetkezett kismértékű összeirási többlete (felülregisztrációja) következtében – főleg 1787-ben – a hanyagabban revideált fiú- és nőadatok állnak a valósághoz közelebb, mint a felnőtt férfinépeségre vonatkozó számok. Valószínűnek tartjuk tehát, hogy egy korrekciós beavatkozással többet rontottunk volna az egyedi adatok megbízhatóságán, mint amennyi nyereséget a helyesbítés eredményezett volna.

Fenti megállapításaink erejét természetesen sok tekintetben korlátozza az a tény, hogy mindezek kizárólag Borsod megye adatainak vizsgálatán alapulnak, amely adatok önmagukban nyilvánvalóan nem képesek reprezentálni az egész 18. század végi Magyarország népességét, társadalmát és települési rendszerét. A magunk részéről úgy gondoljuk tehát, hogy megállapításaink érvényességének szélesebb körűvé tétele érdekében célszerű lenne még további törvényhatóságok (egy-egy nyugat-dunántúli, dél-alföldi, erdélyi és az Északi-Kárpátokban fekvő felvidéki megye) hasonló elemzését elvégezni. Továbbá szükséges lenne végrehajtani a néhány fennmaradt famíliális forrásanyag, illetve a famíliásoros települési összesítők legalább egy részének részletes feldolgozását. (Különösen fontos lenne a megmaradt falvak forrásanyagának elemzése.) Eddigi ismereteink alapján élünk azonban a gyanúperrel, hogy főbb megállapításainkat a további vizsgálatok sem fogják alapvetően módosítani.

IRODALOM

- Acsádi György 1957. Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások. In Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazd. és Jogi K. Budapest. 224–241.
- Bácskai Vera (szerk.) 1965–1969. *A területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke. 1–3*. Művelődési Min.; Lvt. Orsz. Közp. Budapest (Levéltári jegyzékek, 2.).
- Bán Péter 1990. A földbirtoklás szerkezete Baranya vármegyében a 18. század végén. *Baranya* 3, 2. 35–46.
- Barsi János (szerk.) 1991. *Magyarország történeti helységnévtára. Borsod megye (1773–1808)*. Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt. Budapest; Miskolc.
- Barsi János – Csorba Csaba (szerk.) 1990. *Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc (Borsodi Levéltári Füzetek, 31.).
- Dányi Dezső 1980. Az első magyar népszámlálás és előzményei. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 4, 189–215

- Dányi Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 2, 71–97.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán (összeáll.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. KSH Könyvtára-MŰM Levéltári Osztálya. Budapest.
- Dávid Zoltán 1971. Magyarország munkaerőhelyzete a XVIII–XIX. század fordulóján. *Statisztikai Szemle* 49, 632–644.
- Faragó Tamás 1991. Népeségtörténet. (Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Magyarország története 1686–1790. Bp. 1989). *Budapesti könyvszemle* 3, 3. 323–327.
- Faragó Tamás 1997. Borsod megye és Miskolc vándormozgalmai az 1780-as években. *Borsodi Levéltári Évkönyv* 8, 184–215.
- Faragó Tamás 1998. A máig érő múlt. Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában. *Demográfia* 41, 1. 7–38.
- Faragó Tamás 1998a. *Testmagasság és egészségi állapot a 18–19. század fordulóján. (Előadás a Népeségtudományi Kutatóintézet konferenciáján)*. Kézirat.
- Faragó Tamás. 1999 (1977). Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. In uő. 1999. *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor. Miskolc. 194–283.
- Faragó Tamás 1999 (1984). Magyarország helységnévtára, 1790. Uo. 308–319.
- Faragó Tamás 2000. A város népessége. In Faragó Tamás (szerk.): *Miskolc története III/1. 1702–1847-ig*. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Miskolc. 151–272.
- Faragó Tamás 2002. II. József népszámlálása Borsod megyében (1786) *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 7–38.
- Felhő Ibolya (szerk.) 1970. *Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. köt. Dunántúl*. Akad. K. Budapest.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961. *A helytartótanácsi levéltár*. Akadémiai Kiadó. Budapest (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak, 3.).
- Horváth Róbert A. 1986. A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. *Statisztikai Szemle* 64, 6. 624–639.
- Kovacsics József 1965. Situation démographique de la Hongrie á la fin du 18e siècle. /1787–1815/. *Annales de Démographie Historique* 83–104.
- Kovacsics József 1984. Az első magyarországi népszámlálás (1784–85). *Honismeret* 12, 3. 5–9.
- Kováts Zoltán 1981. A történeti demográfiai kutatások új módszerei. *Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 1980. I. 5–15.
- Őri Péter 2002. Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 39–73.
- Őri Péter 2003. Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 89–127.
- Pápai Béla 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Közgazd. és Jogi K. Budapest. 143–220.
- Rózsa Gábor 1997. A népszámlálási adatok megbízhatóságának ellenőrzése I–II. *Demográfia* 40, 1–3. 83–108, 201–209.
- Tedebrand, Lars-Göran 2002. *Historical population studies in Sweden. Paper presented for the ESSHC 2002*. Manuscript. Hague.

- Thirring Gusztáv 1911. Városaink népességének alakulása 1787-től 1910-ig. *Városi Szemle* 4, 7–8. 465–492.
- Thirring Gusztáv 1931. II. József magyarországi népszámlálásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 9, 2. 112–134.
- Thirring Gusztáv 1931a. Les recensements de la population en Hongrie sous Joseph II (1784–1787). Contributions á la démographie historique hongroise. *Journal de la Société Hongroise de Statistique* 9, 2–3. 201–247.
- Thirring Gusztáv 1935. Egy alföldi falu népességi viszonyai II. József korában (Magyarcsanád). *Magyar Statisztikai Szemle* 13, 9. 753–760.
- Thirring Gusztáv 1935a. Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13, 1. 1–11.
- Thirring Gusztáv 1935b. Kecskemét népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. *Magyar Statisztikai Szemle* 13, 5. 369–381.
- Thirring Gusztáv 1937. Az első soproni népszámlálás. *Soproni Szemle* 1, 1. 1–13.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. MTA. Budapest.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* 65, 1. 62–86.
- Wellmann Imre 1979. Magyarország XVIII. század végi népességének kérdéséhez. In Gunst Péter (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Akad. pot. Budapest.
- Wellmann Imre 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző és Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790. I.* Akad. K. Budapest. 25–80. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1.)

**POPULATION CENSUSES IN COUNTY BORSOD IN 1786-1787
A CRITICISM OF THE SOURCE**

Summary

The paper tests the quality of the remained summaries (1786 and 1787 in county Borsod) of the first population census. The problem was examined by the comparison of the different data (categories) of the censuses or by the comparison of the census data with other sources. The author demonstrates that besides smaller faults in the census material there are three more important tendentious shortages in the source: the more indifferent census of the population in two districts (Sajószentpéteri and Szendrői), the inaccurate registration of the population movement (especially that of changes due to migration) and the different exactness of the demographic and social categories of the censuses (less exact registration of female and minor population or that of the changes in the number of some social categories). Moreover, the small case numbers of farmsteads and villages of small population can also cause a lot of problems. The analysis brought some positive findings too: the censuses practically contain the data of all the settlements of the age, the data related to the settlements correspond to the real scale of the population size of the settlements, the tendencies of the changes in the population based upon the analysis of the census material correspond to real demographic developments. The number of houses, households and males and from the social categories the number of the peasants seems to be of the best quality. Data related to the Jewish population also seem to be relevant. These strata and groups were probably handled with special attention in the course of the census work. In the case of the other categories the exactness of the data or the small case numbers (or both of them) cause a lot of uncertainty.

Therefore the analysis of the larger groups of the settlements or data seems to be successful. These groups may be regional, social, ethno-cultural, legal categories of the settlements or the demographic and social categories of the censuses may be the basis of the analysis. It is probable that the data of one or another settlement can be used after a comparison with the data of other sources, especially in the case of smaller villages. The mentioned data of better quality can be exceptions in this respect. As a consequence of all this the correction of the census data can be possible only on county or district level, on settlement level it is worth correcting only the evident mistakes. It is not worth correcting the data of one or another settlement in some systematic way and one should particularly avoid the use of artificial multipliers or mechanically added percentages in order to rectify the thought mistakes. Moreover, in this

case it is probable that in the consequence of the less exact census of the population changes there is a surplus of the population of 1% in 1786 and 2% in 1787 compared to the real situation. This surplus (over-registration) can be mainly supposed in the male population of the market towns – especially in the number of the serfs and conscripted male population. In the consequence of the shortages in the revisions carried out in 1786 and 1787 it is evident that the best data can be found in the original census summaries made in 1784/85. Later the quality of the census data has apparently worsened. Data related to migration can be an exception: in this respect the last census of 1787 is the most exact because of rectifying the concept of foreign status in a given place. Even the material of the two revisions in 1786 and 1787 is fit for analysis but one must be more careful doing this and particularly the analysis of the data of one settlement needs the use of other sources of different kind in order to control the census material.

Tables:

1. *Borsod county's settlements, farmsteads and inhabited places in the 1780s*
 Headings: Occurrences of the settlements in different sources; Categories of the settlements; Tax register, 1770; Tax register, 1785/86; Population census, 1786; Population census, 1787; List of the settlements, "1790"; All occurrences
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead; Other; Total
 Proportion of the occurrences: Market town; Village; Farmstead; Other; Total
2. *Characteristics of the places named in the different sources (excluding the market towns and villages)*
 Headings: Categories of the settlements; According to the sources: inhabited, uninhabited, altogether; Number of the settlements occurring in 5, 4, 3, 2, 1 sources
3. *Distribution of the categories of the settlements by districts in the census 1787*
 Headings: District; Market town; Village; Farmstead; Inn; Other; Proportion of the market towns and villages (%)
 Lateral text: Names of the districts; Country
4. *Distribution of the settlements in Borsod county by their population size, population census in 1786–87*
 Headings: Categories of the settlements; Population size: Unknown, Categories by population size, Altogether; Average
 Number of the houses: Unknown, Categories by population size, Altogether; Average
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead; Total

5. *Houses and households in county Borsod at the end of the 18th century according to different sources*
 Headings: Categories of the settlements; Owner of a house paying taxes (peasants, serfs, cottars with own houses), Tax registers: 1770, 1785/86; House: population census in 1786; Tax paying households: in 1770; Tax register in 1785/86; Households in 1786 (population census)
 Lateral text: Types of the settlements: Market town; Village; Farmstead; County
 Index: Market town; Village; Farmstead; County
 Districts
 Index
6. *Number of the houses and households in county Borsod in 1786–87*
 Headings: Categories of the settlements, House (1786, 1787); Christian households (1786, 1787); Changes between 1786 and 1787: House, Christian households (Number and %)
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead (occurring both in 1786 and 1787);
 Districts; County without the town of Miskolc; County; Corrected value
7. *Measure of the changes in the number of houses and households between 1786 and 1787*
 Headings: Categories of the settlements; Measure of the changes (houses/households)
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead
 Note: Categories on the basis of the measure of the average and the standard deviation (average \pm one or two unit of standard deviation): Categories II and IV = strong difference from the average; Categories I and V. = extremely strong difference from the average
8. *Differences of population size of entirely Catholic (Roman and Greek) settlements (population census and topography of parishes)*
 Headings: Population size in the population census; By settlements; Measure of the difference (% , number); Difference is larger than 10 persons – smaller than 10 persons by settlements
 Lateral text: More; Equal; Less; Total; Percentage of the census population
 Headings: Measure of the differences of the census data compared to the standard deviation of the data series
 Note: Categories on the basis of the measure of the average and the standard deviation (average \pm one or two unit of standard deviation): Categories II and IV = strong difference from the average; Categories I and V. = extremely strong difference from the average
9. *Total population size of county Borsod in 1786–1787 (de jure population)*
 Headings: Categories of the settlements; 1786 (Christian, Jew, Total); 1787 (Christian, Jew, Total); Increase between 1786 and 1787 (Number and %)

- Lateral text: Market town; Village; Farmstead; Districts; County Altogether
10. *Measure of the changes in the population size between 1786 and 1787*
 Headings: Categories of the settlements; Measure of the changes; Altogether
 Lateral text: Market town; Village; Farmstead
11. *Measure of the changes in the more important categories, groups and persons by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787*
 Headings: Demographic categories (only Christian population); Population census in 1786 (Miskolc, other market towns, village, farmstead, county altogether); Changes between 1786 and 1787 (Miskolc, other market towns, village, farmstead, county altogether)
 Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;
 Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)
12. *Measure of the changes in the more important categories, groups and persons by districts in county Borsod, 1786–1787*
 Headings: Demographic categories (only Christian population); Population census in 1786 (districts, county altogether); Changes between 1786 and 1787 (districts, county altogether)
 Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;
 Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)
13. *Changes in the more important categories, groups and persons by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787 (%)*
 Headings: Categories of the settlements; Changes between 1786 and 1787 (%) – Miskolc, other market towns, villages, farmsteads, county altogether
 Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;

Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)

Note: cursive: uncertain data due to small case numbers

14. *Changes in the more important categories, groups and persons by districts in county Borsod, 1786–1787 (%)*

Headings: Demographic categories (only Christian population); Changes between 1786 and 1787 (%) (districts, county altogether)

Lateral text: Population size; Number of married males; Number of unmarried males; Adult males (non-noble population); “Boys” (offspring aged 1–17 and heirs of the peasant and the bourgeois – non-noble population); Total number of males; Total number of females;

Social categories: Clergymen; Noblemen; Officials; “Bourgeois” (mainly artisans and tenants); Peasants; Serfs (social status + adult males living in the household of an independent head of household); Soldiers on furlough; Males fit for military service (non head of household, unmarried and not in a social-economic group that was important for the provision of the army)

15. *Comparison between the changes in the number of Christian and Jewish population by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787*

Headings: Changes between 1786 and 1787 (%): Christians (market town, village, farmstead, county altogether); Jews (market town, village, farmstead, county altogether)

Lateral text: Married male; Unmarried male; Total number of males; Number of females; Total population; Number of households; Number of females per 1000 males in 1786; Number of females per 1000 males in 1787; Changes; Proportion of married males in 1786; Proportion of married males in 1787; Changes; Average size of the households in 1786; Average size of the households in 1787; Changes

16. *Changes in the more important categories, groups and persons compared to the average values by the types of the settlements in county Borsod, 1786–1787*

Headings: Demographic categories (only Christian population); Stability of the changes (number and proportion of the settlements of the average value \pm standard deviation): Market towns, villages, farmsteads, county altogether (number of the settlements); Market towns, villages, farmsteads, County altogether

Lateral text: Population number; Houses; Households; Married males; Unmarried males; “Boys”; Total number of males; Total number of females; Altogether;

Social categories: Noblemen; Peasants; Serfs; Men fit for military service; Altogether

Note: Clergymen, officials, bourgeois, soldiers on furlough and farmsteads (excluding serfs) are irrelevant because of the small case numbers.

17. *Correlation of the changes in population numbers in the settlements of county Borsod*

Headings and lateral text: Houses; Households; Population number; Males; Females; “Boys”; Married males; Unmarried males

Note: R^2 values of the quadratic polynomial trends

18. *The most important connections of the changes in the population size in the settlements of county Borsod*

Headings: Changes in the number of the population and the male population; in the number of the population and the female population; in the number of the population and the number of the “boys”

Lateral text: All the settlements; Villages and market towns; Villages and market towns without Miskolc; Market towns; Villages; Farmsteads; Settlements with significant noble population; Districts of Eger and Miskolc; Districts of Eger and Miskolc without Miskolc; Districts of Sajószentpéter and Szendrő

Note: R^2 values of the quadratic polynomial trends

Figures:

I. *Distribution of the population in county Borsod by the legal status and population size of the settlements*

Explanation: Market towns, Villages, Farmsteads

x axis: Population size of the settlements

y axis: Number of the population

II. *Connection between the changes in the number of houses and households in county Borsod (1786–1787)*

x axis: number of the houses

y axis: number of the households

Explanation: Settlements, quadratic polynomial trend

III. *Changes in the population size in the settlements of county Borsod, 1786–1787*

Explanation: villages, market towns, farmsteads

x axis: number of the settlements

y axis: changes in the population number (%)

IV. *Changes in the number of the Christian population, in that of the peasants and serfs in the villages of county Borsod between 1786 and 1787*

Explanation: peasants, serfs, Christian population

x axis: settlements

- y axis: changes (%)
- V. *Changes in the number of Christian males, females and boys in the villages of county Borsod, 1786–1787*
Explanation: males, females, boys
x axis: settlements
y axis: changes (%)
- VI. *Correlation between the changes in population number and in the number of males*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of males
- VII. *Correlation between the changes in population number and in the number of boys*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of boys
- VIII. *Correlation between the changes in the number of males and in the number of females*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: number of males
y axis: number of females
- IX. *Correlation between the changes in population number and in the number of males in the settlements of the districts of Eger and Miskolc (without Miskolc)*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of males
- X. *Correlation between the changes in population number and in the number of males in the settlements of the districts of Sajószentpéter and Szendrő*
Explanation: settlements, quadratic polynomial trend
x axis: population number
y axis: number of males